

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
PÉCSI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA

MAGYAR NYELV

A GIMNÁZIUM II. OSZTÁLYA SZÁMÁRA

ELSŐ RÉSZ

A MONDAT TAGOLÁSA

KÍSÉRLETI MUNKAFÜZET

KÉSZÍTETTE: A FIATAL NYELVÉSZEK MUNKAKÖZÖSSÉGE

(Kézirat gyanánt)

Budapest, 1980.

*Készült a Temesi Mihály vezette témabizottság irányításával
a PTF sokszorosítójában*

Felelős vezető:

Bolla Ferenc c. főiskolai tanár, főtktár

A kiadásért felel:

Hajdú Péter az MTA Nyelvtud. Int. igazgatója

A/4 - 500 példányban

ISBN 963 641 062 3

A sokszorosítóba érkezik: 1980. április 15.

ELŐSZÓ

Ez a füzet változatlan utánnyomása „A mondat tagolása” című stencilezett kísérleti munkafüzetnek, amely 1978-ban készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Osztályán a 6. számú országos távlati tudományos kutatási terv keretében, „Az anyanyelvi nevelés fejlesztése” című téma részeként. (Kódszám: F6/2.1.1.1.) A téma bizottságának elnöke: Temesi Mihály.

A téma középiskolai, elsősorban gimnáziumi tananyagait az Osztály munkatársai, valamint külső munkatársak készítették. Nagymértékben hozzájárultak a tananyagok elkészítéséhez a kísérleti oktatást végző tanárok is.

A középiskolai sorozat munkafüzetekből és hozzájuk csatlakozó segédanyagokból áll. Mivel a korábban készült anyagok egy részét a tanári és tanulói tapasztalatok alapján már átdolgoztuk, főlhívjuk a figyelmet arra, hogy ez a munkafüzet a következő sorozat tagjának tekintendő:

Ember és nyelv (1973., ill. változatlan utánnyomásai)

Hangalak és jelentés (1978. évi változat)

A mondat tagolása (1978., ill. változatlan utánnyomása: 1980.)

A mondatok közvetlen összetevős szerkezete (1979. ill. változatlan utánnyomása)

Mondattan I. (1977.)

Mondattan II. (1978.)

Mondattan III. (1979.)

Hangtan (megjelenés előtt)

A nyelv mozgása (megjelenés előtt)

Beszédműfajok (1976.; új kiadása: 1979.)

„A mondat tagolása” a sorozat korábbi változatának két munkafüzetét (1. A szókapcsolatok szerkezete; 2. Szókapcsolatok. Morfológia) váltja fel. A munkafüzetet ezek anyagának részleges felhasználásával Komlósy András írta Heller Mária és Szabolcsi Anna közreműködésével. A füzet szerkesztését Komlósy András végezte.

Budapest, 1980. március 11.

Szépe György

az MTA Nyelvtudományi Intézete

Strukturális és Alkalmazott

Nyelvészeti Osztály vezetője

I.

A NYELVTANI KUTATÁSOK CÉLJA ÉS
LÉPÉSEI

Még az első évben megállapítottuk, hogy nyelvtudásunk nem a hallott mondatok ismételtetéséből áll. A nyelvelsajátítás során a gyerek a környezetében használt nyelv mondataiból elvonja az elemeket és azokat a szabályokat, amelyekkel az elemek mondatokká szerkeszthetők -- azaz, kiépíti magában anyanyelve nyelvtanát. Ez azonban nem tudatosan történik, s ezért senki sem tudja elmagyarázni, milyen elemekből és szabályokból áll a fejében lévő nyelvtan. Mindenki rendelkezik az általa beszélt nyelv nyelvtanával, de ettől még nem tudja, hogy az milyen. Mi éppen ezt szeretnénk megtudni.

A legegyszerűbb dolgunk akkor lenne, ha közvetlenül megfigyelhetnénk a beszélők fejében levő nyelvtant. Ez azonban lehetetlen: közvetlenül csak a fejünkben lévő nyelvtan segítségével létrehozott mondatoknak a hangalakját figyelhetjük meg. Ezen kívül csak azokra a megállapításokra támaszkodhatunk, amelyeket a beszélők tesznek saját nyelvük mondatairól. Így csak azt tehetjük, hogy ezeknek a megfigyelhető dolgoknak az elemzése alapján próbáljuk meg kikövetkeztetni a nyelvtan elemeit és szabályait.

Feladatunk tehát két lépésre bontható:

1. A mondatok elemzése révén megismerjük a mondatok alkotóelemeit és felépítését.

Pontos elemzés azonban csak megbízható ismeretekből indulhat ki. A nyelvi elemzést ezért úgy kell végeznünk, hogy csak a fizikailag adott hangsorokat tekint-

jük ismerteknek, valamint az anyanyelvi beszélők megállapításait arról, hogy ezek közül a hangsorok közül

- melyek kifogástalan mondatok és melyek nem azok,
- melyikhez hány jelentés tartozik,
- melyeknek azonos és melyeknek különböző a jelentésük.

Ezekre az ismeretekre támaszkodva különböző módszerek segítségével feltárhatjuk a mondatok belső felépítését, azaz megválaszolhatjuk a következő kérdéseket:

- a) Milyen elemekből épülnek fel a mondatok?
- b) Hogyan kapcsolódnak össze egymással a mondatokban a nyelvi elemek?

2. Az elemzés tapasztalatainak az alapján egy olyan elem- és szabályrendszer felépítését kíséreljük meg, amelynek segítségével a nyelv minden kifogástalan mondata létrehozható.

Amennyiben így fel tudunk építeni egy olyan véges elem- és szabályrendszert, amelynek segítségével előállítható a magyar nyelv összes kifogástalan mondata, akkor ez a rendszer a magyar nyelv egyik lehetséges nyelvtana lesz. Ez a nyelvtan egyben modellje is lesz a beszélők fejében levő nyelvtannak: hasonlítani fog rá annyiban, hogy segítségével ugyanazt tudjuk megtenni, amit a beszélők a fejükben levő nyelvtan segítségével. Azt viszont nyilvánvalóan nem tudjuk majd megállapítani, hogy ez a modell belső felépítésében hasonlít-e ahhoz a nyelvtanhoz, amellyel a beszélők rendelkeznek.

Egy elem- és szabályrendszert tehát akkor tekinthetünk teljes magyar nyelvtannak és a beszélők fejében levő nyelvtan modelljének, ha segítségével

- a) létrehozható a magyar nyelv összes mondata (tudjuk, hogy végtelen sok ilyen mondat lehetséges),
- b) bármely hangsorról eldönthető, hogy a magyar nyelv kifogástalan mondata-e vagy nem,

- c) bármely hangsorról eldönthető, hogy egy vagy több
(és ha több, hány) jelentése van,
- d) megállapítható, hogy két különböző hangalakú mon-
datnak azonos vagy különböző a jelentése.

Az általunk készítendő nyelvtan felállításakor is ezeket a követelményeket kell szem előtt tartanunk és minél jobban megközelítenünk -- bár mi nem törekszünk egy teljes magyar nyelvtan kidolgozására.

II.

HANGSOR - MORFSOR

Ha valaki egy gyárat tervez, akkor pontosan kell ismernie azokat a termékeket, amelyeket a gyárban elő akar állítani: autógyárat például csak az tudhat tervezni, aki tisztában van azzal, hogy milyen részekből áll egy autó, aki ismeri az autók belső felépítését. Mi egy „mondatgyár” tervrajzát szeretnénk elkészíteni: a nyelvtanét, amelyben mondatokat lehet előállítani. Nyilvánvaló azonban, hogy „mondatgyárat” (nyelvtant) is csak az képes készíteni, aki ismeri a gyár leendő „termékeinek” (a mondatoknak) a belső felépítését. A nyelvtan építésének megkezdése előtt ezért először a mondatok belső felépítését kell megismernünk.

Ez a feladat első hallásra nem tűnik nehéznek, hiszen anyanyelvünk mondatait nap mint nap használjuk: halljuk, értjük és másoknak mondjuk őket. Kérdés azonban, hogy nem úgy vagyunk-e a mondatokkal, mint az úrvezető az autójával: semmi baj nincs, amíg a kocsit csak használnia kell, de megáll a tudománya, ha arra van szüksége, hogy szétszedje.

Ebben a leckében azt fogjuk szemügyre venni, hogy hogyan lehet nekikezdeni a mondatok szétszedésének: milyen ismeretekre van szükség ahhoz, hogy megtalálhassuk a bennük szereplő kisebb egységeket.

1. „Az utolsó mondatodat nem hallottam” -- mondjuk néha. De vajon létezik-e egyáltalán olyan mondat, amely hallható? Mielőtt elhamarkodnánk a választ, gondoljátok végig az alábbiakat:

a) Többször is megállapítottuk már, hogy minden mondat jel. Fejtsétek ki, hogy mit mond ez a megállapítás a mondatokról!

- b) Felfoghatjuk-e érzékszerveinkkel egy jel egészét? Miért?
-
-

- c) Tudjuk, hogy a mondatok morfokból állnak. Hallható-e a morfok? És az, hogy mettől meddig tart egy morf a mondatban?
-
-
-

- d) Olyan mondatokat is megértünk, amelyeket korábban még sohasem hallottunk. Mit gondolsz a fentiek alapján: hogyan érthetjük meg a mondatokat? Vagy más szóval: hogyan kerül a fejünkbe a mondat jelentése? Próbáld meg részletezni a megértés általad feltételezett folyamatát.
-
-
-

2. Ha a megértéshez minden mondatot fel kell bontani magunkban, akkor valószínűleg könnyedén el tudjuk különíteni egymástól a mondatban szereplő morfokat -- vagy mégsem?

a) Anyanyelvi ismereteid alapján próbáld meg megállapítani a morfok határait a következő mondat szavain belül:

Ne higgyétek, hogy az epret evő latrok
tették a tevék terhét az alvó tehenek mel-
lé, hogy szebbé tegyék a mesét vagy köny-
nyítsenek a dolgunkon.

(ccs!)

b) Hogyan lehet összeegyeztetni egymással az 1.
d) és a 2. a) feladat eredményét?

Az eddigiek azt mutatják, hogy a mondatokat (vagy legalábbis egy részüket) még úgy sem tudjuk minden további nélkül morfokra tagolni, ha hangalakjukon és jelentésükön kívül az egész nyelv anyanyelvi ismerete is a rendelkezésünkre áll. A mondatok felbontásához tehát mindenképpen szükségünk

van arra, hogy valamilyen speciális módszereket, elemző eljárásokat találjunk: olyanokat, amelyek megbízhatóbbak a puszta nyelvérzéknél. Ehhez első lépésként azt kell tisztáznunk, hogy milyen ismeretekből érdemes kiindulni az elemzésben.

Magyar példán ezt igen nehéz lenne kideríteni, mert anyanyelvünk esetében nagyon sokféle ismeretre támaszkodunk egyidőben, s nehéz eldönteni, hogy ezek közül az ismeretek közül melyek a valóban lényegesek. Ezért idegen nyelvből veszünk a példát, ahol külön-külön mérhetjük fel a különböző ismeretek szerepét.

3. Megadjuk egy grúz mondat hangalakját:

magidazenacriszperikokadgasz

- a) Meg tudod-e kezdeni a mondat felbontását, ha csak annyit tudsz, hogy

1. a mondat jelentése magyarul: Az asztalon szürke korsó áll?

2. a mondatban szereplő morfológiai jelentése magyarul: asztal; hamu; szín, korsó; áll (igető); on/en/ön/ra/re; nak a/nek a (birtokos eset); alanyeset ragja; egyes szám 3. személyű igerag

3. az alábbi hangsorok szintén grúz mondatok hangalakjai:

m a g i d a z e n a c r i s z p e r i k o k a d g a s z
s z k a m z e n a c r i s z p e r i t a g v i d g a s z
m a g i d a s i n a c r i s z p e r i t a g v i z i s z
s z a h l s i k v e l a p e r i k o k a c s a n s z
s z a h l z e k a v i s z p e r i a r c i v i z i s z

- b) Milyen műveleteket végeztél el és milyen szakaszokat sikerült elkülönítened ott, ahol megtudtad kezdeni a mondat felbontását?

- c) Másfajta tagolást tartanál-e helyesnek, ha kiderülne, hogy a mondat jelentését tévesen adtuk meg és az valójában ezt jelenti:

A történelem az élet tanítómestere.

- d) A fentiek alapján milyen ismeretek használhatók a legeredményesebben a tagolásban?

Következtetésünket egy idegen nyelvű példára építettük. Vizsgáljuk most meg vajon anyanyelvünk esetében is fontosak-e ezek az is-

meretek.

4. Hány morfot különítenél el az alábbi szavakban:

bőg, sír, pete, tojás, nyit, csuk, fekete,
piros

a) ha csak a jelentésüket veszed figyelembe

b) ha hangalakjukat összehasonlítod az alábbi
szavak hangalakjával

peng, pendül, cseng, csendül, zeng, zendül,
bődül

rakni, rakás, írni, írás, szúrni, szúrás,
tojni

hajt, hajlik, oszt, oszlik, rejt, rejlik,
nyílik

sár, sáros, zsír, zsíros, mák, mákos, pír

Előző feladatainkban azt vizsgáltuk, hogy milyen ismeretekből és milyen módon kezdhettük meg a mondatok tudatos tagolását. Az alábbi kérdések segítségével azon gondolkozhattok el, hogy vajon a mondatok megértésekor is hasonlóan indul-e agyunkban az öntudatlan elemzési folyamat.

5. Az 1. feladat tanulságait is figyelembe véve igyekezz kimerítő választ adni a következő kérdésekre

a) Mi teszi lehetővé, hogy az alábbi mondatban fel tudjuk ismerni az ajtó morfot?

Azajtóban azajtól semmit sem hallani.

b) 1. Hogyan tagolnád morfokra az alábbi hangsort?

titán hallottátok márti bort ki abál ni

2. Miért nem így tagoltad:

titán hall ott átok márti bor t ki abál ni

c) A következő hangsor egy szempontból hasonlít, egy másik szempontból különbözik az előzőtől:

agalónénisátorgázhatnékegysónáthateszétavarnáda kóbot

Keresd meg a hasonlóságot és a különbséget, majd fogalmazd meg, hogy mit bizonyít ez a példa.

Ha egy mondatot önmagában vizsgálunk meg, akkor hiába ismerjük a hangalakját és a jelentését, nem tudjuk megállapítani, hogy hány morfból áll és mettől meddig tart benne egy-egy morf:

H: magidazenacriszperikokadgasz
J: „Az asztalon szürke korsó áll.”

-- önmagában vizsgálva nem tudjuk tagolni

Azt, hogy egy mondat több morfból áll-e, hogy hol vannak benne a morfolk határai, csak úgy tudjuk megállapítani, ha hangalakját más mondatok hangalakjával hasonlítjuk össze.

A különböző hangalakú mondatok összehasonlítására nem csak a tudatos elemzés során kell támaszkodnunk: a hangalakok összehasonlítása döntő szerepet játszik a mondatok megértésében is. Ezt a következő gondolatmenet alapján láthatjuk be:

A mondat két összetevője közül csak az egyik érzékelhető: a hangalak. Amikor tehát „egy mondatot hallunk”, akkor fülünk mindössze egy hangsort fog fel: a mondat hangalakját. A jelentés nem az érzékszerveinken keresztül jut a fejünkbe, azt agyunk építi fel és társítja a hallott hangsorhoz. A jelentés összeállítása bonyolult folyamat. Ennek során mindenekelőtt fel kell ismernünk, hogy milyen morfból áll a mondat, azaz a hangsort morfokra kell tagolnunk. A mondat jelentését az így elkülönített morfolk jelentéséből állítjuk össze.

Példáinkból (elsősorban az 5. feladatból) azonban láthattuk, hogy a hangorból nem találomra választunk ki olyan részeket, amelyek morfolk hangalakjai lehetnek. Mindig abból indulunk ki, hogy a

hallott hangsor egy mondat hangalakja, ezért azt mondatként igyekszünk tagolni. Ez azt jelenti, hogy a hangsort az általunk már ismert más mondatok hangalakjával hasonlítjuk össze: megpróbáljuk ismert mondatok szerkezetére visszavezetni.

A megértés folyamatában mindez igen gyorsan, de nem tudatosan megy végbe a fejünkben. Ezért -- bár a mondatot megértjük -- nem tudjuk elmondani, hogy milyen részekre bontottuk magunkban.

Ez az oka annak, hogy a mondatban szereplő morfolok felismeréséhez, elkülönítéséhez tudatos elemzésre van szükség. A tudatos elemzésben is a hangalakok összehasonlítása kap döntő szerepet: ilyen módon bármely nyelv mondatait fel tudjuk bontani -- míg ha csak egyetlen mondatot vizsgálunk önmagában, akkor azt a jelentés ismeretében sem tudjuk felbontani.

FELADATOK

1. Elemezd a következő mondatokat úgy, mintha a szavak jelentését nem ismernéd; csak a szavak formájára és a körülöttük lévő elemekre légy tekintettel!

Harsan angolna az én kis álom, de csak bámul

bolondja a part.

Majd tulok, ha a látnak a pálma csalitja a

gyanánt.

Én borotva kannám a tapos keret, ha ő szerecsen
kintorna.

Ugyan még bálna vegyszer, de már csak medve
sámlik.

Miközben a kacarász a vaktában mogorva torta a
gyapot, a hevenyész etikett egy sajt.

Amíg te alkonyul fajansz, a füttyörész a bomba
madrigál és az otromba tengeri az aszfalt.

Ha még vacsor is csütörtök, akkorát vakondok,
hogy rögtön a gomba péntek.

2. Ezek az orosz mondatok ugyanolyan típusúak, mint az előző feladat magyar mondatai. Próbáld őket elemezni, és utána nézd meg a szavak jelentését egy orosz szótárban!

Она колено могила большое чутко.

Он бревно брнет бунтую торможу.

Калий кустарник из-за брючки подвал

мостовых иней.

Крючка перила пирую мать с лечим вернѐм.

3. Vizsgáld meg az alábbi mondatok összes lehetséges jelentését!

A csempésznél vadászok halásznak.

Csempészek halásznak vadásznak.

Mi igazított el az értelmezésben? Csinálj te is hasonló mondatokat!

- 38

avadásznak mind a két menyét { ismerem
megtetszett }

- [illegible]

<u>detfinnsenelefantistaden</u>	<u>(ott) van egy elefánt</u>
	<u>a városban</u>
<u>kattensitteribilen</u>	<u>a macska ül a kocsiban</u>
<u>enkattsitterienstad</u>	<u>egy macska ül egy vá-</u>
	<u>rosban</u>
<u>elefantenstaribilen</u>	<u>az elefánt áll a kocsi-</u>
	<u>ban</u>
<u>detsitterenelefantienstad</u>	<u>(ott) ül egy elefánt</u>
	<u>egy városban</u>

<u>ienstadfinnsdetenkatt</u>	<u>egy városban (ott) van</u>
	<u>egy macska</u>
<u>istadensitterenelefant</u>	<u>a városban ül egy elefánt</u>
<u>elefantenfinnsibilen</u>	<u>az elefánt a kocsiban van</u>

A fordítás felhasználásával még a szavak jelentéseit is meg tudod állapítani. Készítsd el a szöveg szótárát!

Ezek után fordítsd svédre:

Egy macska áll a kocsiban.
Ott van az elefánt egy kocsiban.

x x x

A következő két feladatban megkísérelhetitek a jelentés ismerete nélkül, pusztán a hangsorok összehasonlításával feltárni egy kitalált nyelv mondatainak a felépítését.

6. Tegyük fel, hogy tudjuk, az adott nyelven a következő hangsorok kifogástalan mondatok:

<u>sagacsagunberoj</u>	<u>sagadegunberoj</u>
<u>sagacsagunahu.j</u>	<u>sagatalunberoj</u>
<u>sagacsagunoluj</u>	<u>sagakerunberoj</u>
<u>sagacsagunobrogaj</u>	<u>sagadakunberoj</u>
<u>sagacsagunkengej</u>	<u>sagatalunoluj</u>
	<u>sagakerunobrogaj</u>

Minden mondatot az elejétől a végéig egybeírtunk, mivel a mondat hangalakjából nem mindig lehet megállapítani, hogy hol kezdődik benne új szó. Meg tudjuk-e állapítani a hangalakok elemzésével, hogy hol lehet az elemek (pl. szavak) határa? Hogyan? Ha sikerült megállapítani az elemek határát, össze tudunk-e állítani belőlük olyan szósort, amely valószínűleg jó mondat ezen a nyelven? Össze tudunk-e állítani belőlük olyan szósort, amely valószínűleg rossz mondat?

7. Tegyük fel, hogy a fenti módon sikerült megállapítanunk, hogy a következő hangsorok mindegyike ugyanannak a nyelvnek egy-egy szava:

tanga, kes, legoj, csunun, tabej, seva, sevaj,
rogun, csun, diribo, lego, kona, tangaj, rog,
kesun, kalun, diriboj, kona, kal.

Megpróbáltunk ezekből a szavakból mondatokat összeállítani. Az egyik bennszülöttnek, aki magyarul mindössze a következő kifejezéseket érti meg:

„Jó ez?” „Igen.” „Nem.”, felolvastuk saját készítésű mondatainkat, majd mindegyik után megkérdeztük: Jó ez? Ha a bennszülött nemmel válaszolt, akkor azt a mondatot megjelöltük egy csillaggal.

Eredményül ezt kaptuk:

<u>Tanga kes legoj.</u>	^x <u>Tanga legoj legoj.</u>	^x <u>Kes kes legoj.</u>
^x <u>Tanga kes csunun.</u>	<u>Tanga csunun legoj.</u>	^x <u>Legoj kes legoj.</u>
<u>Tanga kes tabej.</u>	^x <u>Tanga tabej legoj.</u>	^x <u>Csunun kes legoj.</u>
^x <u>Tanga kes seva.</u>	^x <u>Tanga seva legoj.</u>	^x <u>Tabej kes legoj.</u>
<u>Tanga kes sevaj.</u>	^x <u>Tanga sevaj legoj.</u>	<u>Seva kes legoj.</u>
^x <u>Tanga kes rogun.</u>	<u>Tanga rogun legoj.</u>	^x <u>Sevaj kes legoj.</u>

X		X
<u>Tanga kes csun.</u>	<u>Tanga csun legoj.</u>	<u>Rogun kes legoj.</u>
X	X	X
<u>Tanga kes diribo.</u>	<u>Tanga diribo legoj.</u>	<u>Csun kes legoj.</u>
X	X	
<u>Tanga kes lego.</u>	<u>Tanga lego legoj.</u>	<u>Diribo kes legoj.</u>
	X	X
<u>Tanga kes konaj.</u>	<u>Tanga konaj legoj.</u>	<u>Lego kes legoj.</u>
X	X	X
<u>Tanga kes tangaj.</u>	<u>Tanga tangaj legoj.</u>	<u>Konaj kes legoj.</u>
X		X
<u>Tanga kes rog.</u>	<u>Tanga rog legoj.</u>	<u>Tangaj kes legoj.</u>
X		X
<u>Tanga kes kesun.</u>	<u>Tanga kesun legoj.</u>	<u>Rog kes legoj.</u>
X		X
<u>Tanga kes kalun.</u>	<u>Tanga kalun legoj.</u>	<u>Kesun kes legoj.</u>
	X	X
<u>Tanga kes diriboj.</u>	<u>Tanga diriboj legoj.</u>	<u>Kalun kes legoj.</u>
X	X	X
<u>Tanga kes kona.</u>	<u>Tanga kona legoj.</u>	<u>Diriboj kes legoj.</u>
X		
<u>Tanga kes kal.</u>	<u>Tanga kal legoj.</u>	<u>Kona kes legoj.</u>
		X
		<u>Kal kes legoj.</u>

Próbáld meg ennek alapján minél rövidebben megfogalmazni, hogy mi mindent kell figyelembe vennünk a szó sor összeállításánál, ha helyes mondatokat kívánunk kapni!

III.

A BEHELYETTESÍTÉS MŰVELETE

Megállapítottuk, hogy egy elénk kerülő mondatot úgy tudunk morfokra tagolni, ha hangalakját más mondatok hangalakjával hasonlítjuk össze. Kérdés persze, hogy bármelyik másik mondat segítségünkre lehet-e a tagolásban. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához egy kitalált nyelvi példát fogunk modellként használni. Így biztosítani tudjuk azt, hogy valóban csak a hangalakokat vegyük figyelembe, és az összehasonlításokban ne zavarjon minket a mondatok jelentése.

1. Rendelkezésünkre áll egy számunkra teljesen ismeretlen nyelv néhány mondatának a hangalakja. Közülük szeretnénk felbontani a következőt:

varimbocseden

Ezen kívül a következő mondatok hangalakját ismerjük:

I. sardukebun	II. varimbocsekopur	III. asuladen
godorumaj	varimbocseneb	ragolden
IV. vardokacseden	V. godimbosul	
varascsedon	kolimbotagir	

- a) Karikázd be azoknak az oszlopoknak a számát, amelyek esetleg segíthetnek az eredeti mondat elemzésében.

- b) Keresd meg, hogy mi a bekarikázott oszlopokban álló mondatoknak az a közös tulajdonságuk, ami lehetővé teszi, hogy felhasználjuk őket a tagolásban.

- c) Jelöld meg, hogy az elemzendő mondatban hol sejthetünk morfhataárt, ha egyszerre csak egy oszlop segédmondait vesszük figyelembe:

Az I. oszlop alapján: varimbocseden

A II. oszlop alapján: varimbocseden

A III. oszlop alapján: varimbocseden

A IV. oszlop alapján: varimbocseden

Az V. oszlop alapján: varimbocseden

- d) Jelöld meg egyforma jelekkel azokat az oszlopokat, amelyeknek alapján egyforma tagolást feltételeztél!

- e) Mi a különbség két egyformán megjelölt oszlop között?

2. Általánosítsuk az előző feladat tanulságait!

Milyen hangalakú segédmondakat lehet felhasz-

nálni annak az eldöntésére, hogy egy mondat valamelyik részlete jelentésszerű szakasz-e?

Egy mondat elemzésekor hangalakját más mondatok („segédmondatok”) hangalakjával kell összehasonlíttanunk. Az összehasonlítás természetesen csak akkor segíthet, ha a segédmondatok hangalakja az elemzendő mondat hangalakjával részben azonos, részben pedig különbözik tőle. Az elemzendő mondathoz azonban többnyire nincsenek „mellékelve” ilyen segédmondatok -- általában magunknak kell előállítanunk őket. A megfelelő hangalakú segédmondatok előállítására a behelyettesítés műveletét használjuk.

A behelyettesítés lépései

1. Az elemzendő mondatból kiemelünk egy hangsort.

A kiemelés utáni maradék a kiemelt rész környezete.

Például:

Elemzendő mondat: itt mindig sok embervan

kiemelt hangsor:

környezet:

<u>kemb</u>	<u>ittmindigso....ervan</u>
<u>ember</u>	<u>ittmindigsok...van</u>
<u>ittmindig</u>	<u>.....sokembervan</u>
<u>ittm</u>	<u>....indigsokembervan</u>
<u>rvan</u>	<u>ittmindigsokembe....</u>
<u>van</u>	<u>ittmindigsokember...</u>

2. Új hangsorokat állítunk elő úgy, hogy
 - a) a kiemelt hangsort más környezetekbe helyettesítjük
 - b) az eredeti környezetbe más mondatokból kiemelt hangsorokat helyettesítünk.

3. Megállapítjuk, hogy a kapott hangsor nyelvtanilag helyes és teljes mondat-e.

Ha egy behelyettesítés eredményeképpen nyelvtanilag helyes és teljes mondatot kapunk, akkor azt mondjuk, hogy a hangsor behelyettesíthető az adott környezetbe - előfordul abban a környezetben.

FELADATOK

1. Egészítsd ki a következő „lyukas” mondatokat úgy, hogy nyelvtanilag helyes, nyelvtanilag hiányos, nyelvtanilag helytelen mondatot kapjunk!

A Bodri a járókelőket.

A kígyó a sípszóra.

-
-
-
2. János a ceruzákat dobozba tette.
János a ceruzákat és a rádiókat dobozba tette.
János a labdát dobozba tette.
János a golyót egy piros dobozba tette.
János a kanalakat dobozba tette.
János a sok színes ceruzát egy lila dobozba tette.
János a sok puha rádiót dobozba tette.

Hasonlítsátok össze egymással ezeket a mondatokat! Keressétek meg azokat a részeket, amelyek a fenti mondatok mindegyikében megtalálhatók! Állítsátok össze azt a „lyukas” mondatot, amely e mondatok közös részeiből áll és kipontozott üres hely jelöli benne azt a részt, amelyben a mondatok különböznek egymástól.

3. A fenti lyukas mondat üres helyére írjátok be az alábbi szósorokat és szavakat! Minden esetben állapítsátok meg, hogy nyelvtani helyességét, teljességét és tartalmát tekintve milyen jellegű az eredményül kapott mondat!

Mindazokat a mondatokat, amelyek akár tartalmuk, akár nyelvtani helyességük vagy teljességük szempontjából kifogásolhatók, jelöljétek meg külön is a mondat elé írt kis felső csillaggal!

képeslapokat egy nagyon szép

zöldes-kék

gyerekeket

hiánytalanul

bélyegeket

kapott bélyegeket a régi

fütyörészve

csendet

4. Keress olyan szavakat, amelyek behelyettesíthetők az alábbi környezetekbe:

- I. János a ra tette a kulcsot.
.....
.....
- II. János a re tette a kulcsot.
.....
.....
- III. János az ra tette a kulcsot.
.....
.....
- IV. János az re tette a kulcsot.
.....

a) Van-e olyan magyar szó, amelyik ezek közül nem csak az egyikben fordulhat elő?

b) Vannak-e a fenti négy környezet között olyanok, amelyekben csakis különböző szavak fordulhatnak elő? Válaszodat indokold meg!

c) keress egy-egy olyan környezetet, amelyben:
- előfordulhatnak az I. és II. környezetbe behelyettesíthető szavak, de nem fordulhatnak elő a III. és IV. környezet szavai:

- előfordulhatnak az I. és a III. környezet szavai, de a II. és IV. környezet szavai nem:

- előfordulhatnak a II. és IV. környezet szavai, de az I. és III. környezet szavai nem!

- előfordulhatnak a III. és IV., de nem az I. és II. környezetbe behelyettesíthető szavak:

5. Tudsz-e találni olyan hangsorokat, amelyeknek biztosan nincs közös környezetük? Sorolj föl ilyen hangsorokat, és add meg két-két lehetséges környezetüket!

6. Megadunk három környezetet:

- I. akövekne nek
II. a vágattak
III. holnapne tek

Az alábbi hangsorok közül melyiknek környezete az I-III. valamelyike? Jelöld meg a hangsor utáni zárójelben!

kkéstfe (), ménekel (), hézbogyoótesz
(), mleszpén (), jöjje (),
keméspéter ().

7. Behelyettesíthető-e az alábbi mondatban a Huba szó helyére a nagyon szó? Miért?

Huba gyorsan fut.

8. Karinthyék körének egyik kedvelt játéka volt a neveknek mondatokba való elrejtése. Ime két példa:

„Magát egy égi kar inti, frigye sikerülni fog.”
„Itt rossz a koszt, ó lány, ide zsörtölődni jár csak az ember.”

- a) Milyen nevek vannak elrejtve a mondatokban?
b) Próbálj meg te is ilyen névelrejtő mondatokat írni! Ha lehetséges, igyekezz megőrizni a magánhangzók eredeti hosszát!

9. Elemezd az alábbi „mondatokat”, és állapítsd meg, hogy milyen szófajúak a bennük szereplő szavak!

Porkosan tarcognak a rütkösi csepülkék.

Binde sigója bengeri a virályt.

Márcosódik-e már a varcogós tenyénc?

A bumbur krahált egy cibult gehónak.

Minek alapján elemeztél? Hogyan kapcsolódik ez a feladat a behelyettesítés műveletéhez és a Hangsor-morfsor c. leckében a mondatok megértéséről mondottakhoz?

10. Olvassátok el Karinthy „Mint vélgaban” című novelláját! Ebben szerepel a „Fájdala” című vers:

„A pő, ha engemély, kimár --
De mindegegy, ha vildagár ...”

Mi a különbség eközött és az előző feladat hollandzsa-mondatai között?

IV.

A MORFOK ELKÜLÖNÍTÉSE I.: TÖRÉSPONTOK

Az eddigiekben megállapítottuk, hogy

1. egyetlen mondatot sem tudunk felbontani addig, amíg csak őt magát ismerjük,
2. bizonyos további mondatok ismeretében -- amelyek az elemzendő mondatból kiindulva helyettesítésekkel kaphatók meg -- „gyanússá válhatnak” előttünk az elemzendő mondat egyes pontjai.

Most olyan módszert kell kidolgoznunk, amelynek segítségével pontosan eldönthető, hogy a mondatok „gyanús” pontjai valóban morfhatók-e.

Az elemzéskor a mondatok hangalakjából indulunk ki, ezért a következőkben a mondatokat gyakran szavakra való bontás nélkül adjuk meg, hiszen a hangsor így, egészében hozzáférhető; a helyesírás, a szavak elkülönítése már bizonyos nyelvtani megfigyeléseken alapul, amelyeket itt nem vehetünk figyelembe.

I.

1. Hasonlítsátok össze az alábbi magyar mondatokat az előző fejezet 1. feladatának kitalált nyelvi mondataival:

Az őjelmezerémes

I.	Márkésővan.	II.	Ezafilmszellemes.
	Holnapiseljövök.		Légytürelmes.

III. Azőjelmezerégi. IV. Azőjámborőzerémes.
Azőjelmezerézbőlvan. Azőjapánmézerémes.

V. Szerelmesvagyok.
Akésselmegvágtaammagam.

- a) Milyen következtetést kellene levonnunk ezeknek a mondatoknak az összehasonlításából, ha nem tudnánk magyarul és ugyanúgy gondolkoznánk, mint a kitalált nyelv esetében?
- b) Azt mondtuk, hogy a morfok határait különböző mondatok hangalakjának az összehasonlításával meg lehet állapítani. Most elvégeztünk néhány ilyen összehasonlítást, de eredményeink nem túl biztatóak. Keressétek meg a kudarc okát! Mi volt az, amit esetleg nem gondoltunk végig kellőképpen, mielőtt nekiláttunk a hangalakok összehasonlításának?

2. Mérjük fel, hogy milyen módon lehetne hasznosítani az elemzésben azt, amit a morfok hangalakjáról tudunk!

- a) A morfok hangalakjával kapcsolatban a II. munkafüzetben már megállapítottunk valamit. Megállapításunk abból a megfigyelésből következett, hogy az összeállítható hangsorok jelentős része, pl.:

mes.
mes.

Prkaaaüzsfgg. Cccclmr. Tuioieü.

még csak nem is hasonlít egy mondatra.
Mi volt ez a megállapítás?

ek-
ha
nánk,

b) Vizsgáljuk meg, hogy mit jelent ez az állítás
konkrétan!

öző
íval
ány
em
ít!
égig
akok

Válasszatok tetszőleges, de legalább két
hangból álló magyar morfokat. Hangsoruk tetsző-
leges pontján vágjátok őket ketté. A két rész
közül az egyiket tartsátok meg, a másik helyé-
be pedig próbáljatok különböző hangsorokat he-
lyettesíteni. Csak olyan hangsorokat keresse-
tek, amelyek a megtartott résszel összeolvasva
egy újabb morfot alkotnak. Igyekezzetek össze-
gyűjteni az összes ilyen hangsort! Végezzétek
el a behelyettesítéseket úgy is, hogy az ere-
deti morf másik felét tartjátok meg.

síta-
járól

mun-
Meg-
ke-
len-

- c) Általánosítsátok a behelyettesítések tapasztalatait: fogalmazzatok meg, hogy mi jellemzi általában a morfok belsejébe eső pontokat az ilyen helyettesítések szempontjából!

- d) Hogyan lehetne szerinted felhasználni ezt a megfigyelést a mondatban szereplő morfok határainak a megállapítására?

A morfok határait semmiféle sajátos jel nem különbözteti meg a hangsor többi pontjától. Ezért annak eldöntéséhez, hogy egy bizonyos pontban van-e morfhatár, nem magában a kérdéses pontban kell valami ismertetőjelet keresnünk -- hiszen ilyen nincs.

Az egyes pontok közvetlen vizsgálata helyett tehát közvetett eljárást kell alkalmaznunk. Ez a következőket jelenti:

1. Feltételezzük mindkét lehetőséget: külön-külön elképzeljük, hogy az adott ponton
 - a) morfhatár van
 - b) nincs morfhatár
2. Végiggondoljuk, hogy milyen sajátos következményeket idézne elő az adott nyelvben, ha az egyik vagy a másik feltételezés igaz, illetve hamis lenne. Ennek során fel kell használnunk mindazt, amit a morfokról általában tudunk (pl.: kombinálható egységek, jelentésük van, hangalakjuk a lehetséges hangsoroknak csak egy töredékét meríti ki stb.)
3. Megvizsgáljuk, hogy a két feltételezés közül melyiknek a következményei állnak fenn a nyelvben. Amelyiknek a sajátos következményeit megtaláljuk, az a helyes, amelyikét nem, az a helytelen feltevés.

II.

1. Az I.1. feladat II. és III. oszlopában az elemzendő mondatlalt ugyanazt végeztük el, mint a kettévágott morfokkal: az elejéhez különböző folyta-

tásokat, a végéhez különböző kezdeteket kerestünk.
Ezeket táblázatszerűen is összegyűjthetjük:

II \ III	MES	gi	zbólvan
AZŐJELMEZERÉ			
Ezafilmszelle			
Légytürel			

- a) Keress további mondatkezdeteket és -végeket az eredeti mondat megadott pontjához, és írd be őket a megfelelő helyre.
- b) Készíts hasonló táblázatot a mondat következő pontjához:

ink.

	rémes	
Az őjelmeze		

- c) Milyen eltérést vehetünk észre a két vizsgált pont között a behelyettesítési lehetőségek szempontjából?

- d) A táblázatok megfelelő rubrikáiban jelöld + vagy - jellel azt, hogy a sor elején levő hangsor az oszlop elején állóval nyelvtanilag helyes és teljes mondatot ad-e, vagy sem.

- e) Tapasztaltok-e újabb különbséget a két táblázat között a d) feladat megoldása alapján?

2. Mi lenne szerinted a tökéletes bizonyítéka annak, hogy egy hangsor bizonyos pontján morfhatár van?

3. Két morfhatárt mindenfajta elemzés nélkül is biztosan felismerhetünk a mondatokban: a mondat kezdőpontját és végpontját.

a) Vizsgáljátok meg, hogy a magyar nyelv 64 hangja közül hány olyan van, amely:

1. mondatkezdő lehet: _____

2. mondatzáró lehet: _____

b) Hogyan módosítanád ennek alapján a 2. kérdésre adott választ?

4. Vizsgáld meg a következő mondatok megjelölt pontjait:

Mafriss/sajt/vana/bolt/ban.

A/sajt/össüteményeketminden/bolt/árusítja.

Pétertapiro/sajt/ónálra/bolt/ákki.

ak,
i?

a) Melyek azok, ahol elkészíthető a morfhatárt
bizonyító táblázat?

—

—

—

—

—

t

b) Melyek morfhatárok a nyelvérzéked szerint?

1g-

—

—

—

—

3-

at-

3.

c) Nyelvérzéked szerint ugyanazt a morfot képviseli-e a sajt és a bolt hangsor a három mondatban?

d) Mire figyelmeztetnek ezek a megfigyelések?

Tudjuk, hogy a nyelvek a lehetséges hangsoroknak csak egy töredékét használják föl morfolk hangalakjaként. Ha egy morfot kettévágunk, akkor egyik felét sem lehet tetszőleges hangokkal más morfokká kiegészíteni.

Biztosan morfhatárok lesznek tehát a mondatoknak azok a pontjai, ahonnan a hangsort mindkét irányban bármilyen hanggal folytatva mondattá lehet kiegészíteni. Ezeket a

|| pontokat a mondat töréspontjainak nevezzük.

A mondat töréspontjait valójában csak úgy állapíthatjuk meg, hogy a hangalak minden pontján megpróbálunk töréspont-táblázatot készíteni, pl.:

	avitt	ásít	b...	c...	cs...
Mari kabátja	+	+	+	+	+
Ez a sál továbbá	+	+	+	+	+
A rab	+	+	+	+	+
.....bb	+	+	+	+	+
.....c	+	+	+	+	+
.....cc	+	+	+	+	+

1. A táblázat első oszlopában van a mondat eleje (a vizsgált pont előtti része), valamint olyan hangsorok, amelyek őt az eredeti mondatban helyettesíthetik.
2. A táblázat első sorában van a mondat vége, valamint olyan hangsorok, amelyek őt az eredeti mondatban helyettesíthetik.
3. Az első oszlopban a nyelv minden mondatzáró hangjával végződik legalább egy hangsor.
4. Az első sorban a nyelv minden mondatkezdő hangjával kezdődik legalább egy hangsor.
5. Az összes mondatkezdő és mondatvég nyelvtanilag helyes és teljes mondatot alkot egymással.

A vizsgált pont akkor (és csak akkor) töréspont, ha lehet hozzá ilyen táblázatot készíteni.

A gyakorlatban azonban ezeket a táblázatokat nem fogjuk elkészíteni, mert nyelvérzékünk segítségével általában egyértelműen eldönthetjük, hogy el lehetne-e készíteni -- anélkül is, hogy valójában elkészítenénk.

FIGYELEM!

A meghatározás a hangsornak nem csak a belső pontjaira vonatkozik, hanem a kezdő- és végpontjaira is. Ezek mindig kielégítik a fenti feltételeket, tehát a mondat kezdő- és végpontja mindig töréspont.

A mondat minden töréspontja morfhatár¹. Két szomszédos töréspont között ugyanakkor rendszerint még további morfhatárok is vannak, amelyeket egyelőre nem tudunk kimutatni. Biztosan tehát annyit tudunk, hogy a szomszédos töréspontok által határolt mondatrészletek mindig egész számú morfort tartalmaznak.

A továbbiakban mindazokat a mondatrészleteket, amelyek egész számú morfort tartalmaznak, morf soroknak fogjuk nevezni. A morfsorok egy sajátos csoportjaként különböztetjük meg azokat a morfsorokat, amelyek előfordulhatnak szomszédos töréspontok között is. Ezeket a morfsorokat paneleknek fogjuk nevezni. A panelt szabadnak mondjuk azokban a környezetekben, amelyekben valóban szomszédos töréspontok között szerepel.

¹pontosabban: „lehetséges morfhatár”. Ennek megértéséhez oldjátok meg a 7. feladatot.

Például:

//A /csimpánz/ok// fest/ék/es/ek//

// = töréspont

/ = egyéb morfhatár

Morfsorok: a, a csimpánz, a csimpánzok, a csimpánzok fest, a csimpánzok festék, a csimpánzok festékes, a csimpánzok festékesek, csimpánz, csimpánzok, csimpánzok fest, csimpánzok festék, csimpánzok festékes, csimpánzok festékesek, ok, ok fest, ok festék, ok festékes, ok festékesek, fest, festék, festékes, festékesek, ék, ékes, ékesek, es, esek, ek.

Ezek közül panelek: a csimpánz, csimpánz, csimpánzok, a csimpánzok, fest, festék, festékes, festékesek

A panelek közül ebben a mondatban szabadok:
a csimpánzok, festékesek

A töréspontok segítségével tehát a mondatokat szabad paneljeikre tudjuk felbontani. Ugyanezeket a paneleket azonban sem elkülöníteni, sem a hozzájuk véletlenül hasonló hangsoroktól megkülönböztetni nem tudjuk azokban a mondatokban, ahol nem szabadok. (Ezt láthattuk a 4. feladatból)

Egyelőre tehát kizárólag a szabadon előforduló paneleket ismerjük, s ezért csak töréspontok közötti mondatrészleteket hasonlíthatunk össze egymással.

1. Igazold, hogy a töréspont-táblázatos módszer felállítása közvetett eljárás alapul. Fejtsd ki a módszer felállításához vezető gondolatmenet lépéseit.

k,

2. Állapítsd meg, hogy töréspont van-e a megjelölt helyeken. Ahol úgy találsz, hogy nem, ott sorolj fel néhány olyan hangot, amely előfordulhat, és néhány olyat, amely nem fordulhat elő a megjelölt pont két oldalán.

Apul¹// imegharap²//taapostás³//t.

Ernőkés⁴//veérkezettmert⁵//kisiklottedgyvillam⁶//

os.

1 _____

2 _____

3 _____

4 _____

5 _____

6

-

1.

6

3. Tegyetek + vagy - jelet a megjelölt helyek fölé aszerint, hogy az adott pont töréspont-e:

Teg//nap//pécsreérkezettegykül//földimúzeum//i-
küldöttség.

Tessékmonda//ni//nemtaláltakittegybar//na//
kesztyűt?

Boriki//nyitotta//akaput.

Ha szerinted vannak olyan töréspontok a fenti mondatokban, amelyek nincsenek megjelölve, akkor jelöld meg a helyüket.

4. Töréspontok-e a megjelölt helyek a következő mondatokban? Válaszodat indokold meg!

Piroskatelefonáltegy//barátjának.

Piroskatelefonálta//szerelőnek.

Piroskatelefonátaz//orvosnak.

5. Állapítsd meg, hogy szabad panel-e a kenyér hangsor, illetve az ül hangsor a következő mondatokban:

a) Márnemfrissezakenyér.

Csakszárazkenyérvanitthon.

Fehérkenyérből kínáld a vendégeket.

Agyerekekkenyérből galacsinokat csináltak.

Féltékenyérzelmeit mindenki ismeri.

- b) Oszkárahá^tammögött^{ül}.
Miért^{ül}szazablakban?
Aképviselő^{ül}vebeszél^t.
Német^{ül}listudok.

6. Az Elfogyott a bor//s. mondat megjelölt pontját vizsgálva a következőképpen okoskodtunk:

„Ha elhagyjuk a hangsor végét, akkor ez a pont egy mondat végére kerül:

Elfogyott a bor.

A mondat végpontja mindig töréspont, tehát az eredeti mondat megjelölt pontja töréspont."

Helyes volt-e a következtetésünk?

7. Sok bor//só termett az idén.

a) Van-e töréspont a megjelölt helyen?

b) Egyezik-e az eredmény a nyelvérzékeddel?

c) A bor//só-hoz hasonló-e az utol//só, folyo//só, kor//só megjelölt pontja? Miért?

d) Keress magyarázatot a kapott eredményre. Segítségül érdemes megvizsgálnod, hogy töréspontok-e a következő hangsorok megjelölt pontjai: kő//só, káli//só, láb//só, konyha//só, bor//kő, bor//ecet stb.

e) A lecke keretében egy lábjegyzet utal erre a feladatra. Általánosítsd a feladat tanulságait olyan módon, hogy a lábjegyzetben használt „lehetséges morfhatar” kifejezés pontos meghatározást kapjon.

8. Szerkessz mondatokat, amelyekben a kerék, olvas

és jó hangsorok hol szabad panelekként szerepelnek, hol pedig nem.

9. Az általános iskolában a mondatokat szavakra bontottuk. Hasonlítsátok össze a szó (szóalak), a panel és a szabad panel fogalmát! Soroljátok fel azokat az eseteket, amikor ezek nem esnek egybe egymással! Segítségül megadunk egy mondatot, amelyen megvizsgálhatjátok a különbségeket:

Egy kisfiú kifutott a házból a széles föld-
útra.

V.

A MORFSOROK EGYENÉRTÉKÜSÉGE

A töréspont-táblázatok segítségével megtettük az első lépést a mondatok felbontásában. Minden mondatban el tudunk különíteni egymástól néhány rövidebb morfsort: a szabadon előforduló paneleket. Ez egyben azt jelenti, hogy most már nemcsak a mondatok hangalakját ismerjük, hanem számtalan sok rövidebb morfsorét is, a nyelv összes paneljéét. A további elemzés során így a mondatokon kívül a panelek is a segítségünkre lehetnek. Érdemes ezért közelebbről is szemügyre vennünk őket: minél többet tudunk róluk, annál eredményesebben használhatjuk fel őket az elemzésben.

Az alábbiakban tehát paneleket fogunk vizsgálni. Amit azonban megállapítunk majd róluk, az nemcsak a panelekre érvényes, hanem bármely morfsorra -- így az egyes morfokra is.

I.

1. Megadunk néhány környezetet és néhány szabad panelt.

1. Elemér nagyon
2. A gyerekek mentek lefeküdni.
3. Három sétál a parkban.
4. Piri Bori ült a moziban.
5. Két kismalac futkározik az udvaron.
6. nem szeret énekelni.

7. A gyufa a gyertya van.

a) sietve	j) álmosan
b) mellett	k) most
c) és	l) tucát
d) fáradt	m) vagy
e) Benő	n) helyén
f) a ház	o) katona
g) reggel	
h) zokog	
i) remeg	

a) Vizsgáld meg, hogy az egyes panelek melyik környezetekbe helyettesíthetők, illetve, hogy az egyes környezetekben melyik panelek fordulhatnak elő.

b) Milyen általános megállapítást tehetünk ennek alapján a morfsorokra illetve a környezetekre vonatkozóan?

2. Felsorolunk néhány olyan morfsort, amely töréspontok közé eshet (tehát szabad paneleket, illetve ezek sorozatait):

1. a házban	7. a legidősebb testvéremet
2. Jenőt	8. a világ egyik legszebb
3. a kövér katonát	kastélyában
4. olvassa az újságot	9. törí a fejét a megoldáson
5. alszik	
6. ebben a dobozban	10. Marit
	11. minden faluban
	12. szeret újságot olvasni
	13. ül.

a) Keress különböző olyan környezeteket, amelyekbe a felsorolt morfsorok közül minél több behelyettesíthető. Ugy alkosd meg a környezeteket, hogy minden megadott morfsor legalább egy környezetbe behelyettesíthető legyen, de a környezetek száma legyen a lehető legkisebb.

b) Csoportosítsd a morfsorokat aszerint, hogy melyik környezetbe helyettesíthetők!

c) Mindegyik csoporthoz próbáljatok olyan környezetet keresni, amelybe a csoportból csak egyes morfsorok helyettesíthetők, a többi nem.

d) Milyen általános megállapítások tehetők a fentiek alapján?

Már néhány behelyettesítés elvégzésével is meggyőződhetünk arról, hogy nem lehet bármely morfsort bármely környezetbe behelyettesíteni. A morfsorok között tehát különbséget tehetünk aszerint, hogy melyik milyen környezetekbe helyettesíthető. Ezeknek a környezeteknek az összessége alkotja az egyes morfsorok disztribúcióját:

Egy morfsor lehetséges környezeteinek az összességét az illető morfsor disztribúciójának (eloszlásának) nevezzük.¹

Abból, hogy a morfsorokat nem cserélhetjük fel egymással tetszőlegesen, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a morfsorok nem mind azonos értékűek: azért nem állhatnak egymás helyén, mert a mondatokban különböző szerepeket töltenek be. A mondatok szerkezetének megismeréséhez igen fontos kiderítenünk azt, hogy mely morfsorok tölthetnek be a mondatokban egyforma szerepeket és melyeknek különböznek a szerepeik.

Azokat a morfsorokat, amelyek a mondatokban ugyanazokat a szerepeket tölthetik be, egyenértékű morfsoroknak fogjuk nevezni. Az egymással egyenértékű morfsorok csoportjait disztribúciós osztályoknak nevezzük.

¹A disztribúciót leginkább egy hosszú listának képzelhetjük el, amelyen az adott morfsor összes lehetséges környezete van felsorolva.

Két morfsor egyenértékűségét -- mint majd látni fogjuk -- különböző módszerekkel lehet kimutatni. A legegyszerűbben akkor állapíthatjuk meg, ha a morfsorok kölcsönösen és rendszeresen helyettesítik egymást:

Két morfsorról akkor mondjuk, hogy kölcsönösen és rendszeresen helyettesítik egymást, ha mindkettőre igaz az, hogy környezeteknek döntő többségében felcserélhető a másikkal -- azaz, ha disztribúciójuk majdnem azonos és alig-alig található olyan környezet, amelyikben az egyik előfordul, de a másik nem.

Nyilvánvaló, hogy azok a morfsorok, amelyek kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthetik egymást, egyenértékűek is -- hiszen ha mondatbeli szerepeik nem lennének azonosak, akkor nem cserélhetnénk fel őket egymással szinte minden környezetben.

A kölcsönös és rendszeres helyettesíthetőséget a morfsorok közé tett kétirányú nyíllal ($\longleftrightarrow$) jelöljük. A nyíl áthúzásával ($\longleftrightarrow$) azt jelöljük, hogy a morfsorok nem helyettesíthetik egymást rendszeresen és kölcsönösen. Például:

asztalt $\longleftrightarrow$ alacsony asztalt -- mert alig van olyan környezet, amelyben csak az egyik fordulhat elő

asztalt $\longleftrightarrow$ az asztalt -- mert igen sok környezetben nem helyettesíthetik egymást

1. A megadott morfsorok közül válaszd ki azokat, amelyek egyenértékűek a következő morfsorral:

sötét sikátort

1. a sövényt	9. minden fekete macskát
2. az úrhajót	10. két fácánt
3. úrhajót	11. sikeresen letett matematika-
4. kellemes estét	tikai záróvizsgát
5. gyorsan futott	12. néhány kedves utast
6. sok embert	
7. recsegő hangon	
8. egy hordót	

2. Válogasd ki az egyenértékű morfsorokat a következő halmazból:

a legkisebb fiú, körül, sétálunk, a könyvet olvassuk, a hajó felett, a kocsis, Győző, ott, a kórházban, kenyeret eszünk, a szomszéd ház lakói, két testvér, a két testvér, dühösen morgunk, haragszunk, széles folyó

3. a) Az alábbi morfsorok mindegyike behelyettesíthető a megadott környezetbe. Elmondhatjuk-e, hogy általában is ugyanazokba a környezetekbe helyettesíthetők be? Próbáld meg jellemezni, hogy az egyes morfsorok disztribúciója hogyan viszonyul egymáshoz.

Benő mondott valamit Jenőnek.
Londonról
Kuwait fővárosáról
is
és János
fekete kalucsnikról
'a zöld kalapról
súgva

- b) Melyik fajta disztribúciós viszonyt tartod a nyelvi elemzés szempontjából a leglényegesebbnek? Miért?
-
-

4. Igazold példákkal, hogy a keretben szereplő asz-
talt és az asztalt morfsorokra valóban

asztalt $\longleftrightarrow$ az asztalt

5. a) Mik a behelyettesítési lehetőségeik a következő morfsoroknak?

vásárol

vesz

könyveket vesz

beteg

kisfia beteg

szomorú

- b) Próbáld meg ábrázolni a disztribúciók egymáshoz való viszonyát!

6. Bizonyítsd be, hogy a nagyon és a kellemes és morfsorok nem helyettesítik egymást kölcsönösen és rendszeresen, noha az alábbi mondatban felcserélhetjük őket:

Nyelvet tanulni kellemes és hasznos.

7. a) Helyettesíthetjük-e a következő mondatokban
- a váza morfsort a sárga váza morfsorral?
A sárga váza az asztalon van.

- a sárga váza morfsort a váza morfsorral?
Nekem nem a sárga váza kell, hanem a kék.

Ez nem sárga váza, hanem kék.

- b) Mondhatjuk-e ennek alapján, hogy a váza és a sárga váza morfsorok nem egyenértékűek (nem helyettesítik egymást kölcsönösen és rendszeresen)?
Miért?

8. Állapítsd meg, hogy az alábbi sormintában az egyes elemek (W, M, X, ::) milyen elemkapcsolatokkal helyettesíthetők olyan módon, hogy a helyettesítés után a sormintában az elemek ugyanolyan sorrendben kövessék egymást, mint a behelyettesítés előtti sormintában.

a) ... W :: M :: X :: W :: M :: X :: W :: ...

b) ... W :: M :: XX :: M :: W :: M :: XX :: M ...

9. Vannak-e olyan disztribúciós osztályok az eddigi példák alapján, amelyek megfelelnek valamilyen (általános iskolában) tanult kategóriáknak?

)?

10. Milyen különbségek állapíthatók meg az általános iskolában tanult kategóriák és meghatározásaik és a most vizsgált disztribúciós osztályok között?

11. Próbáljátok meg kimutatni disztribúciós osztályokat az általatok ismert idegen nyelveken. Az alábbi példák segíteni fognak:

a) John bought for Christmas.

You open the door.

They never Mary.

He often Mary.

We have met them.

The was very cheap.

sometimes, saw, meet, met, meets, see, sees, a
record, can, a candle, must, never, should, often,
not, goes out, went out, go out, invited, a
terrible tie, a dog, an interesting book, an egg,
candle, dog

b) Marc a des

Mon est assez bon.

Mon est assez bonne.

Les ouvriers ont batit un mur

J'ai vu ton chez nous.

Il a des roses.

amis, ami, amie, jaune, armoire, ballon, histoire,
exercice, exercices, stylos, stylos bleus, ici,
grand, acheté, reçu, sous la fenetre.

12. Ilyen melegben elég egy ing is.

Vizsgáld meg az aláhúzott szabad morfsor diszt-
ribúcióját és jelentését, majd keress összefüg-
gést a két eredmény között.

VI.

A MORFOK ELKÜLÖNÍTÉSE II.

Elemzésünkben eddig a morfoknak azt a tulajdonságát használtuk fel, hogy hangalakjuk egyik fele sem egészíthető ki akármilyen hangokkal más morfokká. Ezen a nyomon haladva kidolgoztuk első elemző módszerünket, a töréspont-táblázatok módszerét.

A töréspontok között (egy-egy szabad panelen belül) azonban további morfhatárokat is feltételezhetünk. Ezeknek a morfhatároknak a megállapítására újabb elemző módszert kell kidolgoznunk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a panelen belüli morfhatárok körül -- mivel nem töréspontok -- nem fordulhat elő a nyelv összes mondatkezdő és mondatzáró hangja. Az új módszer ezért a morfokra jellemző tulajdonságok közül elsősorban nem hangalakjuk, hanem nyelvtani (disztribúciós) viselkedésük szabályosságaira fog épülni.

Fejtegetéseinket ismét egy kitalált nyelvi példával indítjuk.

I.

1. Tegyük fel, hogy egy bizonyos nyelvben a töréspont-táblázatok segítségével már minden lehetséges panelt elkülönítettünk. Azt azonban nem tudjuk, hogy nincs-e morfhatár ezeken belül, például a következő panel megjelölt pont-

ján:

kara//ker

Milyen gondolatmenetet kell alkalmaznunk ahhoz, hogy a kérdést eldönthessük? Miért?

2. Gondolkozzunk el azon, hogy milyen következményekkel járna, ha az adott ponton valóban morfhatár lenne!

a) Mit jelentene ez a kara és a ker szakaszokra nézve?

b) Meghatározásuk szerint a morfok és morfsorok önálló jelentéssel rendelkeznek. Elmondható-e a karakter panel két feléről (a kara és a ker hangsorokról), hogy önálló jelentést hordoznak, ha a nyelv egyetlen más paneljében sem fordulnak elő ezzel a jelentéssel? Miért? A magyarázatot illusztráld magyar példákkal!

- c) Az előző két válasz alapján fogalmazzuk meg első következtetésünket: „Ha a karakter panel egy kara és egy ker morfsort tartalmaz, akkor a nyelvben kell lenniük _____
- _____
- _____

- d) Milyen hangalakúak lehetnek ezek a panelek? Írd fel a hangalakjukat általános formában!
- _____
- _____
- _____

- e) Az előző lecke tanulságai alapján mi az a tulajdonság, ami az ilyen hangalakú panelek közül csak azokban lehet meg, amelyekben a kara, illetve a ker ugyanazt a morfsort képviseli, mint a karakter panelben?
- _____
- _____
- _____

Gondolatmenetünkben addig jutottunk, hogy ha egy panel valamely pontja morfhatar, akkor a hangsor mindket felének mas panelekben is elo kell fordulnia ugyanolyan ertekkel, mint az elemzendo panelben. A tovaabbiakban tehat olyan eljarast kell talalnunk, amellyel megallapithato, hogy ha kü-

lönböző panelekben ugyanaz a hangsor szerepel, akkor ezek közül melyekben azonos az értéke. Ezt a kérdést magyar példákon fogjuk megvizsgálni, ahol nyelvértékünk is segítheti a következtetések levonását.

3. Induljunk ki a mászol panelből! Nyelvértékünk alapján tudjuk, hogy két morfból áll: mász + ol. Cseréljük fel a második morfot mondjuk az unk morffal.

a) Milyen rendszeresnek tűnő különbséget találsz a mászol és a mászunk panelek lehetséges környezetei között?

b) Mivel magyarázható a két panel disztribúciójának az eltérése?

c) Nyelvértékünk szerint az iszol és iszunk panelekben is a fenti ol és unk morfokat találjuk. Hasonlítsd össze az iszol és az iszunk disztribúcióját is, majd vedd össze az eredményt a mászol-mászunk párnál kapott eredménnyel. Keress magyarázatot a tapasztaltakra!

-
-
-
-
- d) Az ol morfot tartalmazó panelek között olyanok is vannak, amelyek mellett az ol-t nem kell feltétlenül másra cserélnünk ahhoz, hogy újabb panelt kapjunk: el is hagyhatjuk, például

ásol - ás, mosol - mos, rázol - ráz stb.

Vizsgáld meg az ezek közötti disztribúciós viszonyokat is, és keress magyarázatot az eredményre!

4. Hogyan hasznosíthatnánk szerintetek a 3. példa tapasztalatait a karaker felbontására megkezdett gondolatmenet folytatásában?

- a) Milyen módon kísérelnétek meg eldönteni például azt, hogy a ker hangsort tartalmazó panelek közül valamelyikben -- mondjuk egy timker hangalakú panelben -- ugyanolyan értékű-e a ker szakasz, mint a karaker-ben?
-

-
-
-
-
- b) Próbáljátok meg a javasolt eljárást olyan általános formában felírni, amely bármely panel felbontásában felhasználható! Jelöljétek az elemzendő panelnek a vizsgált pontig terjedő hangsorát a, a vizsgált pont utáni szakaszát b betűvel. Szükség esetén újabb betűjelölések bevezetésével a lehető legtömörebben foglaltjátok össze az összefüggéseket.

A fenti összefüggéseket a 3. feladat tanulságai alapján állítottuk fel. Ott azonban anyanyelvi tudásunkra támaszkodva már előre tudtuk, hogy a panelrészek mindegyike morfsor. Következtetésünk tehát ilyen irányú volt: ha a panelrészek mindegyike morfsor, akkor az összefüggések feltétlenül teljesülnek.

A panelek elemzésekor azonban csak for-

dított irányban tudunk haladni, mert nem tudhatjuk előre, hogy a panelrészek morfsorok-e (hiszen éppen ezt szeretnénk megállapítani), viszont megvizsgálhatjuk, hogy teljesülnek-e rájuk a fenti összefüggések. Abból azonban, hogy teljesülnek, még nem biztos, hogy jól bontottuk fel a paneleket, mert fordított irányban nem ellenőriztük a következtetést. Igaz-e vajon az is, hogy ha a vizsgált panelekre fennállnak az összefüggések, akkor szóbanforgó részek mindegyike feltétlenül morfsor?

Ellenőrizzük néhány magyar példán, hogy a fenti összefüggések csak akkor teljesülnek-e, ha a betűkkel jelölt panelrészek mindegyike morfsor!

5. Tegyük fel, hogy három, magyarul nem tudó kutató a mász//ol panel megjelölt pontját vizsgálja. A fenti összefüggés ismeretében olyan paneleket kerestek, amelyek beleillenek a képletbe. Mindegyik talált ilyeneket:

I. kutató	II. kutató	III. kutató
mászol-mászom	mászol-mászunk	mászol-mászom
iszol-iszom	iszol-iszunk	teázol-teázom

Mégsem biztos egyikük sem abban, hogy van-e morfhatar a megjelölt ponton.

a) Miért?

- b) Milyen tagolások lennének elképzelhetők az egyes esetekben?

- c) Mit kell még megkövetelnünk a képletben szereplő hangsoroktól ahhoz, hogy egyértelműbben dönthessenek?

6. a) Mi az oka annak, hogy bizonyos morfok más, egymással egyenértékű morfok közül gyakran csak az egyikhez kapcsolódhatnak, a másikhoz nem?

Például: kér $\longleftrightarrow$ hoz

Mégis, bár van: kérnek, hozol, kért, kérj
nincsen: hoznek, kérol, hozt, hozj

- b) Hogyan kell figyelembe vennünk ezt a megfigyelést az elemzésben, hogy elkerüljük az alábbihoz hasonló elsietett következtetéseket:

„A kér//nék megjelölt pontján nincs morfhatár, mert bár van hoznék és kért, de nincs hozt alakú panel.”

7. A következő négyes az összes eddig felállított fel-
tételnek megfelel:

ha//j : hat = héj : hét

Magyarul nem tudó kutatóinknak mégis sikerült megállapítani, hogy ezek csak véletlenszerű egybe-
esések és a megjelölt ponton nincs morfhatár. Eh-
hez természetesen sok más panelt is figyelembe
kellett venniük.

Igy kezdtek gondolkozni: ha itt morfhatár van,
akkor a haj és a hat (valamint a héj és a hét)
disztribúciói közötti eltérést az okozza, hogy az
egyikben a j morf, a másikban a t morf szerepel.
Ebből az következik, hogy a haj és héj disztribú-
ciós osztályából mindig a hat és hét disztribú-
ciós osztályába, a hat és hét disztribúciós osz-
tályából pedig mindig a haj és héj disztribúciós
osztályába kell jutnunk (vagyis főnévből számne-
vet, számnévből főnevet kell kapnunk), ha a ben-
nük szereplő j morfot t-re, illetve a t morfot
j-re cseréljük.

Milyen paneleket vizsgáltak meg ezután és
miért döntöttek úgy, hogy a kérdéses pont mégsem

morfhatár?

A paneleken belüli morfhatárok kimutatására ismét közvetett eljárást alkalmaztunk. Feltételeztük, hogy a vizsgált pont morfhatár és végiggondoltuk az ebből adódó következményeket. Ennek során felhasználtuk azt, amit a morfokról, morfsorokról már korábban tudtunk (azt, hogy önálló jelentéssel rendelkeznek, tehát kombinálhatók, és hogy mindegyiküknek meghatározott értéke van).

Gondolatmenetünk eredményeképpen felépítettük a panelek elemzésének aránypár-soros módszerét. A módszer lényegét a következőképpen foglalhatjuk össze:

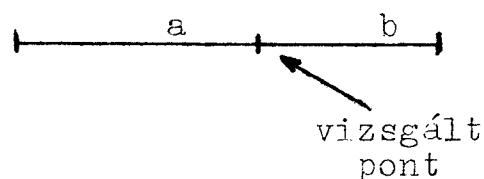
A vizsgált pontban akkor van morfhatár, ha a két félpanel közül legalább az egyiket helyettesíteni lehet egy másik hangsorral és ez a hangsorcsere olyan disztribúciós változást okoz, ami ugyanezeknek a hangsoroknak a felcserélésekor más paneleknél is rendszeresen megfigyelhető.

x

Módszerünket pontosabban és részletesebben a következőképpen írhatjuk le:

Az elemzendő hangsort a vizsgált pont mindig kettévágja. Jelöljük a hangsor két felét a-nak és b-nek:

Elemzendő hangsor:

A vizsgált pont általában¹ morfhatár, ha van legalább egy-egy olyan d és c hangsor (c lehet nulla is), hogy

1. a(c), db és d(c) mindegyike szabad panel, amelyek disztribúciója megfelel a következő aránypárnak:

$$ab : a(c) = db : d(c)$$

2. c első hangja (ha c nem nulla) különbözik b első hangjától, d utolsó hangja különbözik a utolsó hangjától.

3. Az aránypár rendszeres összefüggést fejez ki.

Ez azt jelenti, hogy a többi olyan szabad morfsorhoz, amely ezek után „gyanússá” válik, nem csak kivételképpen található a képletbe illő pár. Gyanúsak azok a szabad morfsorok, amelyek

--- xb formájúak és ab-vel vagy db-vel egyenértékűek

--- x(c) formájúak és a(c)-vel vagy d(c)-vel egyenértékűek

és x-szel jelölt részük utolsó hangja a vagy d utolsó hangjával azonos.

Tömören: ha ab-hez van olyan alakpár-sorozat, amelyre jellemző, hogy egyben aránypár-sorozat is:

¹ Később lesz szó olyan esetekről, amikor minden feltétel teljesül, de a pont mégsem morfhatár.

ab : a(c)	Például: dió//ban: dió t
db : d(c)	odu ban: odu t
--b :--(c)	hajó ban: hajó t
--b :--(c)	falu ban: falu t
--b :--(c)	kapu ban: kapu t
stb.	⋮
	⋮
	stb.

II. FELADATOK

1. Igazold, hogy az aránypár-soros elemzési módszer is közvetett eljárásan alapul. Fejtsd ki a gondolatmenet lépéseit.

2. Keress további párokat a következő aránysorokba, és állapítsd meg, hogy van-e morfhatar az induló morfsor megjelölt pontján

a) ró//tt	ró	nék	b) kap//u	kap
lő tt	lő	nék	kenu	ken
sző tt	sző	nék	adu	ad
_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____

c) kocc//an	koccint	d) bő//g	bődül
kattan	kattint	reng	rendül
pattan	pattint	zeng	zendül
_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____

e) tor//na	tort	f) vér//ted	vérünk
bálna	bált	kérted	kérünk
angolna	angolt	kented	kenünk
_____	_____	nézted	nézünk
_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____

3. Két, külsőre hasonló aránysort adunk meg:

a) fiai//m	fiai	b) Pétert//ől	Pétert
házaím	házai	Jenőtől	Jenőt
zsebeim	zsebei	Feritől	Ferit
kendőim	kendői	a vevőtől	a vevőt
:	:	:	:

Melyik a helyes a kettő közül?

4. Előfordul, hogy egészen eltérő disztribúciós osztályok tagjai között is találunk azonos formájú alakpárokat, például:

	<u>1.</u>		<u>2.</u>		<u>3.</u>
a) hajó//m	hajód	enné//m	ennéd	mögé//m	mögéd
ajtó m	ajtód	nézné m	néznéd	mellé m	melléd
falu m	falud	adná m	adnád	utána m	utánad
teknő m	teknőd	hozná m	hoznád	hozzá m	hozzád
	stb.		stb.		stb.

	1.		2.
b) akar//t	akarnak	bor//t	bornak
lohol t	loholnak	só t	sónak
dalol t	dalolnak	ajtó t	ajtónak
sodor t	sodornak	asztal t	asztalnak
	stb.		stb.

	1.		2.
c) német//ül	német	kék//ül	kék
ügyetlen ül	ügyetlen	zöld ül	zöld
cseh ül	cseh	mély ül	mély
felelőtlen ül	felelőtlen	kész ül	kész
	stb.		stb.

	<u>1.</u>		<u>2.</u>
d) lop//ok	lopunk	bot//ok	botunk
fut ok	futunk	csat ok	csatunk
vág ok	vágunk	kulcs ok	kulcsunk
hoz ok	hozunk	polc ok	polcunk
	stb.		stb.

Egyesíthetjük-e az ilyen sorozatokat egyetlen sorba? Mit mondhatunk a különböző sorozatok azonos alakú b. hangsoráról?

5. Morf-e az a a következő morfsorokban: ahol, aki, ami, ahogy, amikor stb.? Hogyan bizonyíthatod a választ?

-
-
6. Vannak-e a magyarban a felsorolt hangalakokkal rendelkező morfok? Mivel tudod válaszodat igazolni?

csor, rez, csör, dör

7. Felbontható-e a mozog moz + og -ra, a dolog pedig dol + og -ra? Melyik og azonos a forog og-jával? Miért?
-
-
-

8. Hány morfból áll a mordul szabad morfsor?
-
-
-
-
-

9. Hány morfból áll a következő mondatok aláhúzott morfsora?

- a) Mostanában én sok rejtvényt fejtek meg.
- b) Péterék három tehenet fejtek meg.
- c) Ti hány kecskét fejtek meg?
- d) Most már ők is itt maradnak, amíg néhányat meg nem fejtek.

10. Miért kétértelműek az alábbi szavak? Bontsátok őket morfokra:

állam, szerelem, várta, korom, faló, halva,
verem

11. Hányféleképpen bonthatók morfokra az alábbi szavak?

eszem, várnak, halászsom, tudat

Egyértelműek-e az elemzett szavak? Miért?

12. Van-e közös morfjuk a következő szavaknak?

a) hajó	hajvágás	hajnal
b) kacagó	kacagány	kackiás
c) feladó	felel	felejt
d) goromba	halomba	gomba

13. Egyforma szóalkotással hoztuk-e létre a felsorolt szavakat? Bontsátok őket morfokra:

kérelem, élelem, engedelem, könyvelem, szerelem,
elemelem, alapelem, kereskedelem, félelem

14. A következő szavak közül melyek azok, amelyekben a fel hangsor morfként szerepel?

felad, feltételez, felel, felismer, felelősség,
felértékel, felebarát, feltalál, felejt

Van-e valami összefüggés a szavak morfszerkezete és a rájuk vonatkozó elválasztási szabályok között?

15. Morf-e a ló elem a következő szavakban? Válaszodat indokold meg:

vasaló, zászló, padló, háló, álló

-
-
-
16. Karinthy Frigyes „Mindenre képes Brehm”-jéből valóak a következő meghatározások. Min alapszik a humoros hatás?

az éhes bálna	=	zabálna
az együgyű flamingó	=	maflamingó
a hamisított majom	=	orángutánzat
a félénk puli	=	lapuli

17. Érdekes nyelvi játék a „szószendvics”-gyártás. Figyeld meg az alábbi szavak morfszerkezetét és csinálj hasonló „szendvicseket”:

tyúkszemfüles, zenekarhatalom

Miben térnek el ezek a szerkezetek az előző feladat szerkezeteitől?

-
18. Ha a következő hangsorokat megduplázzuk, értelmes szavakat (neveket) kapunk. Egészítsd ki őket, és jelöld be mindegyiken a morfhatárokat:

elt.....	eled.....
gon.....	tes.....
elők.....	szemé.....
ében.....	teké.....
ének.....	tibe.....
elem.....	Ödön.....
etett.....	elének.....
német.....	

19. „Egy fiú szalad egy macska után. A barátja rákiált:

=?

- Tekergeti a csuda, meg akarom fogni!"

Állapítsd meg, mit használ ki a szójáték, és

- ha kedved van - próbálj magad is hasonlókat kitalálni.

20. Az angol igék szótári alakja három elemből áll:

az ige főnévi igenevéből, múlt idejű alakjából és az egyik igenévből.

A szabályos igék szótári alakjai meghatározott módon különböznek egymástól, de van sok kivétel is. A kivételek között is sokszor találunk azonban szabályosságot. Az alábbiakban a kivételek egy csoportján belül megfigyelhető szabályosságokat mutatjuk be. Írd a megfelelő helyre a hiányzó alakokat:

drink	drank	drunk	=	iszik
shrink	shrank	shrunk	=	összeugrik
.....	sank		=	süllyed
ring			=	csönget
.....		sung	=	énekel
spring			=	ugrik
begin	began		=	kezd

Vitassátok meg, hogy milyen ezeknek az igéknek a morfszerkezete:

21. Mulatságos eredményt kapunk, ha idegen nyelvre vagy idegen nyelvekről való fordításkor nem az egész szó jelentését keressük meg, hanem morfonként fordítunk.

Keressd meg a szótárban az első oszlop szavainak helyes fordítását:

1. ellen-tenger-nagy	németre fél-
refordítva:	gegen-see-groß
2. has-ad-a-hajnal	franciára	ton ventre
est l'aube

3. gólya-hír	angolra	stork-news
4. balta-cím	oroszra	топор-аџец
5. head-master	angolról	fejmester
6. straw-berry	angolról	szalma-bogyó
7. merry-go-round	angolról	vidám körmenet
8. стенограџ	oroszról	fali gróf

22. Add meg a következő szavak morfszerinti félre-fordításait:

brother-in-law	angolról	_____
beau-frère	franciáról	_____
infant-ry	angolról	_____
blue-bell	angolról	_____
Schneeglöckchen	németről	_____
бoжья коpовка	oroszról	_____

23. Gyakran előforduló jelenség az úgynevezett népetimológia: amikor egy nyelvbe olyan idegen szó kerül be, amelynek morfszerkezete nem világos (nem köthető a nyelv egyetlen morfjához sem), akkor a beszélők megpróbálják a szót úgy alakítani és tagolni, hogy az számukra ismert morfokat tartalmazzon.

Pl.: peronoszpóra fenerosszpóra
et cetera ecetetrá
cisztercita tízszercica

Próbálj te is népetimológiákat gyűjteni!

-
-
-
24. A népetimológiának egy másik esete az, amikor a beszélők nem a szó hangalakját változtatják meg, hanem a bennelévő morfoknak tulajdonítanak más jelentést. Milyen jelentésű morfokat tartalmaz szerinted például a szélhámós szó? Válaszodat vedd össze az Etimológiai Szótár válaszával!
-
-
-
-
-

25. A következő szavak latinul vannak. Megadjuk jelentésüket is. Próbáljátok meg összeállítani az előforduló latin morfok „szótárát”:

domus	ház
domum	ház-at
domo	ház-tól
domi	ház-ak
domos	ház-ak-at
domis	ház-ak-tól

Milyen lényeges különbséget találtak a két nyelv morfjai között?

26. Milyen nyelvnek a karikatúráját adja Karinthy Frigyes a következő szövegben? Milyen jellemzőkből lehet rájönni?

„Kedves Zamenhofo, én ugye tudomoz, hogy öno máre soka éveo meghaltasz, és így nem tudhatjasz, hogy mennyire haladtosz az ön művének kultuszao.”

VII.

A NYELVI EGYSÉGEK CSOPORTJAI

Nyelvi elemzésünk kiinduló egységei a mondatok voltak. Elemzésük révén sikerült elkülönítenünk előbb a paneleket, majd a nyelv legkisebb jelentéses egységeit, amelyekből minden mondat felépül: a morfokat. Elsietett dolog lenne azonban azt hinni, hogy az egységek megismerésével egyben megismertük a mondatok belső felépítését, szerkezetét is. A mondatokról csak nagyon keveset mond az, amit eddig megállapíthattunk: hogy mindegyikük panelek illetve morfok egy-egy sorozata. A panelek vagy morfok sorozatai közül ugyanis csak bizonyos sajátos szerkezetű sorok tartoznak a mondatok közé. (Ugyanúgy, ahogy a rádiók szerkezetéről sem mond semmi lényegeset az, hogy lámpákból, drótokból, kapcsolókból, kondenzátorokból stb. áll - mert ezek nagyon sokféleképpen kapcsolhatók össze egymással, de rádió csak akkor lesz belőlük, ha bizonyos meghatározott módon kapcsolódnak össze.) A továbbiakban a mondatoknak ezt a sajátos felépítését igyekszünk megismerni.

A mondatyszerkezetek feltárásában döntő szerepet kap majd az a korábbi megfigyelésünk, hogy a legkülönbözőbb hosszúságú morfsorok egymással egyenértékűek lehetnek. Másképpen fogalmazva ezt úgy is mondhatjuk, hogy vannak olyan morfsorok, amelyeknek belső tulajdonságaik (belső felépítésük) különbözőek, de külső tulajdonságaik (mondatbeli szerepeik) azonosak. Ez a megfigyelés módot ad arra, hogy a

hosszabb, bonyolultabb mondatok szerkezetét rövidebb, egyszerűbb mondatokéra vezessük vissza. Ha ugyanis két mondat csak abban tér el egymástól, hogy az egyiknek valamelyik részletét a másik mondatban egy hosszabb, bonyolultabb, de vele egyenértékű részlet helyettesíti, akkor a két mondat felépítése alapvetően azonosnak tekinthető: mindössze abban különböznek egymástól, hogy szóbanforgó részletüknek más a belső felépítése - de külső viselkedésük, mondatbeli szerepük ezeknek a részeknek is azonos.

*

Ebben a leckében azt fogjuk megvizsgálni, hogy milyen az eddig elkülönített egységek (mondat, panel, morf) egymáshoz való viszonya és hogy vannak-e további egységek is, amelyek részt vesznek a mondatok felépítésében.

I.1.

-ban, ülnek, szék, Mari fázik, unatkozom,
kúsz-, várjatok, nagy, lát, pirkad, fagy,
kutya-

- a) A megadott morfsorok vizsgálatával dönts el, hogy a morfok, a panelek és a mondatok egymást kizáró csoportokat alkotnak-e vagy pedig ugyanaz a morfsor egyszerre több csoportba is tartozhat?

- b) Magyarázd meg a fent kapott eredményt a morfok, panelek és mondatok meghatározása alapján.

2. a) Mi a közös az alábbi mondatokban?

János azt mondta, hogy Péter beteg.

Amikor esik az eső és süt a nap, akkor nem ritka a szivárvány.

Kati azt hiszi, hogy van még időnk, pedig a busz már régen elment.

- b) Húzd alá azokat a részeket, amelyek maguk is önálló (teljes) mondatok lehetnek!

- c) Milyen következtetést vonhatunk le ezekből a példákból?

3. Hasonlítsd össze az alábbi mondatpárok tagjait!

- a) Tedd zárójelek közé azokat a morfsorokat, amelyekben a párok tagjai különböznek egymástól:

- I. A. Nem szeret em Jenő t.
B. Nem szeret em a hát a d mög ött
hang os an vis í t oz ó nő t.
- II. A. Lát od az t a kutya t?
B. Lát od az t a kövér macská t?
- III. A. Ő k ül nek.
B. Ő k az ablak ból int eget ő kis
fiú t néz i k.
- IV. A. Hall ott ad, hogy Péter beteg?
B. Hall ott ad, hogy Mari úsz ni
jár, Piri pedig német ül tan ul?

b) Milyen típusú morfsorok kerültek zárójelbe az
A.-val jelölt mondatokban?

I.:

II.:

III.:

IV.:

Mi a közös bennük?

c) Disztribúciójuk összehasonlítása alapján mit
állapíthatsz meg az egymással párban álló záró-
jeles morfsorokról?

d) Milyen következtetést vonhatsz le a b) és a c)
alapján

- a B.-vel jelölt mondatok zárójeles morfsorairól: _____

- az egymással párban álló mondatok felépítéséről: _____

- e) A fenti megfigyeléseket általánosítva fogalmazd meg, hogy a morfok, panelek és mondatok mellett még milyen más egységekkel kell számolnunk és miért kell ezeket egységeknek tekintenünk!

4. Keresd meg az alábbi mondatokban azokat a morfsorokat, amelyek morf-, panel vagy mondatértékűek, de ők maguk se nem morfok, se nem panelek, se nem (egyszerű) mondatok:

Nagy eső lesz.

Könyvet olvasok.

Mi félünk, de maradunk.

Katonák és civilek jönnek.

Szerintem Magdi olvas és Kati alszik.

- a) Tedd zárójelek közé ezeket a morfsorokat és írd fölélük, hogy morf-, panel-, vagy mondatértékűek-e!
- b) Hasonlítsd össze a zárójelen belüli morfsorokban szereplő kisebb egységeket a fölélük írt minősítéssel. Milyen közös tulajdonságot fedezhetsz fel ennek alapján a zárójeles morfsorokban?

- c) Helyettesítsd a zárójeles tagokat olyan, velük egyenértékű egységekkel, amelyek nem rendelkeznek ezzel a tulajdonsággal és nincs olyan részük sem, amely ezzel a tulajdonsággal rendelkezne! Írd le a kapott mondatokat.

- d) Lehet-e ezeket a mondatokat újabb helyettesítésekkel tovább rövidíteni. Miért?

A nyelvi egységek közül eddig a morfokat, a paneleket és a mondatokat ismertük. Ezek a csoportok átfedik egymást, pl.:

szék: morf és egyben panel is

unatkozom: panel és egyben mondat is

fagy: morf, amely egyben panel és mondat is

Az átfedések megszüntetése céljából az ilyen több csoportba is besorolható egységeket a továbbiakban mindig a „kisebb” csoport tagjának fogjuk tekinteni. A 'panel' szóval tehát ezentúl csak két vagy több morfos panelekre fogunk utalni és a 'mondat' kifejezést is csak olyan mondatokra használjuk majd, amelyek egynél több morfból vagy panelből állnak.

✱

A morfok, panelek, mondatok szerepét más, hosszabb morfsorok is betölthetik, amennyiben egyenértékűek velük. Mivel ezek a morfsorok egységeinkkel egyenértékűek, mondatbeli szerepük az egységekével megegyező, őket is az egységek közé kell sorolnunk.

Egységeknek tekintjük tehát azokat a morfsorokat is, amelyek ugyan nem tartoznak sem a morfok, sem a panelek közé (mert két vagy még több morfból, illetve panelből állnak), de velük egyenértékűek. Ezeket az egységeket a továbbiakban blokkoknak fogjuk nevezni.

A morfértékű és panelértékű egységek mintájára ezt a megkülönböztetést a mondatok között is megteesszük. A két vagy több kifogástalan mondatot tartalmazó mondatokat tehát szintén blokkoknak fogjuk nevezni.

Az egyes morfoknak illetve paneleknek megfelelő egységeket a mondatok csoportjában (tehát azokat a mondatokat, amelyek nem tartalmazznak két kisebb mondatot) egytagú mondatoknak nevezzük.

Egységeink tehát a következők:

1) morfértékű morfsorok

a) az egyes morfo (m)

pl.: ez, -ról, for-, stb.

b) morfértékű blokkok (két vagy több morfot tartalmazó morfot tartalmazó morfértékű egységek)

pl.: a fiú ($\longleftrightarrow$ ő), gyakran jár moziba ($\longleftrightarrow$ ül)

2) panelértékű morfsorok

a) az egyes (egynél több morfból álló) panelek (p)

pl.: fiút, futnak

b) panelértékű blokkok (két vagy több panelt tartalmazó panelértékű egységek)

pl.: lányok és fiúk; sok újságot olvasnak

3) mondatértékű morfsorok

a) az egyes (egynél több morfot illetve panelt tartalmazó) kifogástalan egytagú mondatok (M)

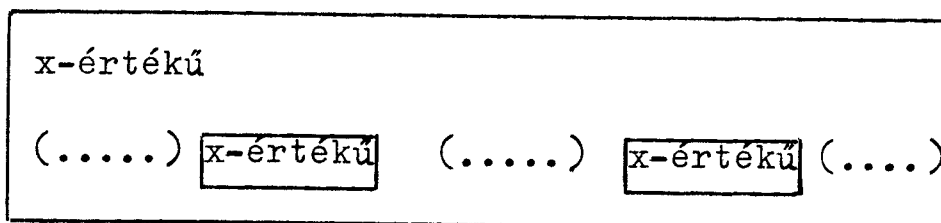
Pl.: Ő áll. Én unatkozom. A gyerekek szeretnek játszani.

b) mondatértékű blokkok (két vagy több mondatot tartalmazó mondatértékű egységek)

Pl.: Esik az eső és süt a nap. Tudom, hogy azért ugatnak a kutyák, mert

süt a hold.

A blokkok felépítését szemléletesen a következőképpen ábrázolhatjuk:

Például:

1.	x = m	beteg ló
2.	x = p	Pétert és Pált
3.	x = M	Tudom, hogy a madarak fáznak
		mert hideg van

Egységeink mérete igen változatos: vannak köztük egymorfosak, de felépíthetünk akár több száz morfból álló egységeket is. A hosszabb egységek mindegyike két vagy több (olykor nagyon sok) sajátmagánál kisebb egységet tartalmaz - és ezek között a kisebb egységek között olyanok is akadhatnak, amelyek sajátmaguk is blokkok. (Az imént példaként bemutatott blokkokat például a következő nagyobb egységek tartalmazzák: egy beteg lóval; Pétert és Pált nézve; Jenő szerint én tudom, hogy a madarak fáznak, mert hideg van.)

A blokkot tartalmazó egységeket bővített vagy egyszerűsíthető egységeknek nevezzük. Ha ugyanis a bennük szereplő blokkot egyetlen, vele egyenértékű morffal, panellel vagy egytagú mondatral helyettesítjük, akkor eredményül egy, az eredetivel egyenér-

| | tékű, de annál rövidebb, egyszerűbb egysé-
| | get kapunk, pl.

egy beteg ló val
 ↓
egy ló val

Egyszerűsíteni csak blokkot tartalmazó egységet lehet. A blokkot nem tartalmazó egységek egyszerűsíthatetlenek: egyetlen részük helyettesítésével sem kaphatunk belőlük olyan egységet, amely rövidebb, egyszerűbb lenne náluk.

A blokkot nem tartalmazó egységeket ezért minimális egységeknek fogjuk nevezni.

A minimális egységek közé tartoznak

a) a minimális kapcsolatok: azok a blokkok, amelyek nem tartalmaznak maguknál kisebb blokkot

Pl.: Péter és Pál; Pétert és Pált;
Péter ül, de Pál áll.

b) az elemek: azok az egységek, amelyek nemcsak hogy nem tartalmaznak maguknál kisebb blokkot, de ők maguk sem azok.

Pl.: Péter, Pétert, Péter ül, -ban,
ők, ők ülnek

Nyilvánvaló, hogy az elemeket az egyes morfok panelek és egytagú mondatok között kell keresnünk. Nyilvánvaló az is, hogy a morfok egytől-egyig az elemek közé tartoznak. A panelekről és egytagú mondatokról azonban már nem mondhatjuk el ugyanezt. Közöttük ugyanis találunk egyszerűsítható egységeket is, pl.:

agy a fúr t ság ról $\longleftrightarrow$ ész ről

Az üdülő vendégei fáradhatatlanul üldözik a vérszomjas szúnyogokat $\longleftrightarrow$ ők pihennek.

A panelek és egytagú mondatok tehát belső felépítésük szerint két csoport között oszlanak meg: egy részüik elem (nem tartalmaz blokkot), a többi viszont egyszerűsíthető egység (mert blokkot tartalmaz).

Összefoglalva:

Külső tulajdonságaik (mondatbeli szerepük)
szerint az egységek lehetnek

 morfértékűek
 panelértékűek
 mondatértékűek

Belső felépítésük szerint az egységek lehetnek

elemek	}	minimális egységek
minikapcsolatok		
bővített elemek	}	bővített (blokkot tartalmazó) egységek
bővített kapcsolatok		

Az egységek csoportjai

Felépítés szerint Érték szerint	Minimális egységek
	I. ELEMEEK
Morf- értékűek	MORFOK
Panel- értékűek	MINIPANELEK: az on; gyors an; ez ek et; hajó n; Ő k; ír na; néz i; Péter t; hajó k at ír nak; ír ok; ír ná nak; ír j on; beteg ek; úsz ik
Mondat- értékűek	MINIMONDATOK: Péter ír. Ő k ír nak. Ir j on Péter. Mi ír unk. Ő úsz ik. Péter beteg. Ők beteg ek.
	II. MINIKAPCSOLATOK
Morf- értékűek	a hajó; nagy hajó; hajó és csónak; for og; gyors an ír; lecké t ír; nagy on beteg; az t néz i; hang os; az, hogy Ők beteg ek;
Panel- értékűek	ezek és azok; hajók és csónakok; hajókon és csónakokon; olvasnak és írnak; írnának, de betegek; ezeket és azokat
Mondat- értékűek	Mi írunk, ti olvastok. Én olvasok, de Péter írjon. Mi írunk, de Péter beteg.

táblázatos formában:

Felépítés szerint Érték szerint	Egyszerűsíthető (bővített) egységek
	I. BŐVÍTETT ELEMEK
Morf- értékűek	
Panel- értékűek	nagy hajón; a hajók; hangosan; árboc nélküli csatahajót; leckét írnak; azt nézitek; a hajót nézi- tek; azt, hogy ők betegek; azt, hogy a fiúk három napja betegek;
Mondat- értékűek	Péter leckét ír. Péter nagyon beteg. Péter ül és gondolkodik. A hajó ú- szik. A nagy csatahajó a tengeren ú- szik. Hallottátok azt, hogy a fiúk három napja betegek?
	II. BŐVÍTETT KAPCSOLATOK
Morf- értékűek	a nagy hajó; árboc nélküli csatahajó; mentőcsónak; nagyon gyorsan ír; minden nap tíz kilométert fut a hegyoldalon; a hajót nézi; az, hogy a fiúk három napja betegek
Panel- értékűek	a hajók és a csónakok; nagy hajókon vagy mentőcsónakokon; hangosan olvas- nak és nagyon gyorsan írnak; írnának, de három napja betegek; leckét írnak, de közben a hajót nézik;
Mondat- értékűek	Én tűrök, de egyszer elfogy az én tü- relmem is. Ezek isznak, azok esznek, mi meg csak nézzük őket. Ők írnának, de a fiúk három napja betegek.

FELADATOK

1. A csoportosítás során hasznos segédfogalomként használtuk fel a blokk fogalmát: segítségével, mint valami rostával osztályoztuk az egységeket minimális és bővített elemekre illetve kapcsolatokra. Ugyanakkor azonban a blokkok maguk is az egységek közé tartoznak - vajon hova kerültek a csoportosítás során?

Gondoljátok végig az összes meghatározást és válaszoljatok a kérdésre.

2. Állapítsd meg, hogy az alábbi morfsorok közül melyik milyen elemmel (morffal, minipanellel, minimondattal) egyenértékű. Mindegyik mellé írd két-két vele egyenértékű elemet:

a) ribizlilekvárt főzünk: _____

b) holnapután: _____

c) nagyon gyorsan: _____

d) a széken állva énekel: _____

e) beszélgető: _____

f) sziklaszilárdan: _____

g) háromszor: _____

h) a gondnok és a barátja: _____

i) a rezgőcsárdást még nem: _____

j) a falat festik: _____

k) udvariatlanul de nem rosszindulatúan:

l) elektromos ütőhangszerek: _____

m) fortyogó baracklekvárban: _____

n) pingvinek: _____

o) azt a pár kesztyűt, amelyet a kutya a múlt hé-
ten rágott meg: _____

p) kiejtette a: _____

r) fából faragott konyhabútor:

s) Jenő nézi, hogy Benő dolgozik:

t) esznek: _____

u) Lilla lila ruháit: _____

3. Alább megadjuk egy példa elemzését. Végezd el ugyanezeket a lépéseket a többi példán is!

A) Egység-e a nap ra kész morfsor, s ha igen, hová sorolhatjuk?

Válasz:

a) A nap ra kész maga sem nem egyetlen morf, sem nem egyetlen panel, sem nem egyetlen mondat, de egyenértékű bizonyos morfokkal - pl. szép, kék - tehát egység, de nem elem.

b) Azok az elemek, amelyekkel egyenértékű, morfofok, tehát a nap ra kész egység morfértékű.

c) Mivel egységünk maga nem elem, kérdés, hogy minikapcsolat-e vagy pedig egyszerűsíthető egység, s ha egyszerűsíthető, mire egyszerűsíthető.

Ha a nap ra kész egyszerűsíthető, akkor tartalmaznia kell legalább egy önmagánál kisebb blokkot. Tartalmaz-e? Két lehetőséget kell megvizsgálnunk: a nap ra és a ra kész esetét. A nap ra maga minipanel, tehát nem blokk; a ra kész pedig egyáltalán nem is egység, tehát szintén nem lehet blokk. Következésképp a nap ra kész nem egyszerűsíthető. A nap ra kész minikapcsolat, amely három morfot tartalmaz.

d) A nap ra kész egység kifelé morfként viselkedik (ezt fejezi ki az, hogy morfértékű), belső felépítését tekintve pedig minikapcsolat.

B) level es téstá t

C) nagy on keserv es

D) az oszt hatatlanok

E) fát keresnek

F) az asztalra csapunk

/

- . Döntsd el, hogy kapcsolat-e, és ha igen, húzd alá az ezt bizonyító egységeit!
 - a) rend í t het etlen ek
 - b) rend ő r
 - c) fárad t vándor ok
 - d) Paula nem sokat tud oroszul.
 - e) Zsuzsa és a kutyája

- . Hová tartoznak a következő morfsorok?

Péter:

Péter t:

néz i:

néz i tek:

Ha most ezeket összerakjuk (Ti) Péter t néz i tek-
ké, vajon a „részek összegét” kapjuk meg? Hová so-
rolnád az utóbbi morfsort?

6. „Bővítsd” az alábbi minimális egységeket, azaz, cseréld ki valamelyik elemüket blokkra! Vigyázz, hogy a kapott egység értéke ugyanaz maradjon!

A) a szék -- a kék ceruza (morfértékű minikapcsolatot bővítettünk morfértékű blokkal)

B) szék en -- két szék en (minipanelt bővítettünk morfértékű blokkal)

C) gyors an fut --

D) tür j ön Jenő --

E) kér i --

F) széna vagy szalma --

G) az, hogy fut sz --

H) kép et fest --

I) kegy etlen --

7. a) A matematikából már ismerős az, hogy a bonyolultabb kifejezések azonosságok alkalmazásával le-

egyszerűsíthetők. A mi esetünkben két egyenértékű morfsor egy azonosság két oldalának tekinthető. Ha az $a \div b$ kifejezést egy minipanelhez hasonlítjuk, a következő kifejezések közül melyiket neveznéd

panelértékű minikapcsolatnak: _____

minipanelle egyszerűsíthetőnek: _____

panelértékű minikapcsolattá egyszerűsíthetőnek: _____

- 1) $\frac{a \div b}{a - b}$
- 2) $\frac{(a - b)^2(a^2 - b^2)}{a^3 - b^3 - 3a(ab + b^2)}$
- 3) $\frac{a^2 \div b^2 \div 2ab}{(a^2 - b^2)}$
- 4) $\frac{a^2 - b^2}{a \div b}$

Mindegyik példa mellé írd oda azt a vele ekvivalens kifejezést, amelynek alapján a besorolást elvégezted!

- b) Ez a példa jól szemlélteti azt, hogy a bonyolultabb egységek minikké alakíthatók „egyszerűsítéssel”. Egy másik szempontból viszont sántít a fenti hasonlat! Miért?

VIII.

AZ ÖSSZETEVŐ FOGALMA

Az előző leckében megismerkedtünk azokkal a morfosorokkal, amelyek a mondatok szerkezetében betölthetik az egységek szerepét. Tudjuk, hogy a legtöbb mondatban igen sok kisebb egységet fedezhetünk fel az egyes morfoktól kezdve a legnagyobb bővített **kapcsolatokig**. Az alábbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy ezek mind részt vesznek-e az őket tartalmazó mondatok felépítésében és hogy milyen módon épülnek fel belőlük a mondatok.

1. Vizsgálódásaink azt mutatták, hogy a mondatokban található egységek méretei meglehetősen különbözőek: vannak köztük morfok, panelek, mondatok, sőt ezek hosszabb sorozatai is. Végső soron azonban minden mondat morfokból áll. Hogyan kell ezek szerint elképzelnünk a mondatok szerkezetét?

2. A legtöbb mondatban igen sok egységértékű morfsort lehet elkülöníteni. Vajon mindegyikük alkotóegységként vesz részt az adott mondat felépítésében?

Vegyük szemügyre a következő mondatokat!

A. Ma olvas ott Péter egy új ságot ír a kis lányról.

B. A gólya egy nagy on ferde kéményre szállt.

- a) Írjátok ki az A. mondatból azokat a morfsorokat, amelyek mondatértékűek, a B. aláhúzott részéből pedig az összes morfértékű és panelértékű blokkot.

A.: _____

B.: morfértékű: _____

panelértékű: _____

- b) Elképzelhető-e, hogy mindegyikük alkotóegységként szerepel a mondatban? A választ indokoljátok meg!

- c) A hosszabb morfsorokat annak alapján vettük fel az egységek közé, hogy általában ugyanolyan szerepeket tölthetnek be a mondatokban mint az egyes morfolok, panelek vagy egytagú mondatok.

Hogyan ellenőrizhető, hogy a kiemelt morfsorok a fenti mondatokban konkrétan is egy-egy morf vagy panel szerepét töltik-e be?

- d) Végezzétek el a javasolt ellenőrzést és a fenti morfsorok közül keretezzétek be azokat, amelyek valóban alkotóegységeknek bizonyultak.
- e) Mutassátok meg, hogy a fentiek alapján hogyan kezelitek el a B. mondat aláhúzott szakaszának a belső szerkezetét - mégpedig a következőképpen: az alább megismételt morfsorban plusz jelekkel különítsétek el egymástól a legnagyobb alkotóegységeket (amelyek az összes többi alkotóegységet tartalmazzák). Egy sorral lejjebb ismételjétek meg az elkülönített egységek közül azokat, amelyek egynél több morfból állnak. Ezekben is különítsétek el a legnagyobb alkotórészeket majd ismételjétek az eljárást addig, amíg lehet.

egy nagy on ferde kémény re száll t

f) Keressetek magyarázatot arra, hogy hogyan „kerülhetnek a mondatokba” azok az egységértékű morfsorok, amelyek nem valódi alkotó részei a mondatnak? Milyen egységeknek lehetnek ilyen „látszólagos” előfordulásaik és miért csak nekik?

3. Alkotóegységként szerepel-e az a szemtelen egeret kergeti morfsor a következő két mondatban? A választ indokold meg!

A felbőszült macska a szemtelen egeret kergeti.

A szemtelen egeret a felbőszült macska kergeti.

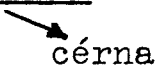
Meghatározásunk szerint minden egységünk kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthető (egyenértékű) egyes elemekkel: morfokkal, minipanelekkel vagy minimondatokkal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a helyettesítés minden környezetben megvalósítható. A két vagy több morfot tartalmazó egységeknek mindig vannak olyan előfordulásaik is, ahol nem cserélhetjük fel őket a velük egyenértékű elemekkel. Ennek alapján megkülönböztetjük az egységek elemszerepű és nem elemszerepű előfordulásait.

Elemszerepű előfordulásoknak azokat az előfordulásokat nevezzük, amelyekben az adott egység ténylegesen felcserélhető a vele egyenértékű elemekkel. Ahol ez a helyettesítés nem végezhető el, ott az egység előfordulása nem elemszerepű.

Pl.: vékony cérna $\longleftrightarrow$ cérna

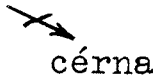
1. Elemszerepű előfordulás:

Ehhez vékony cérna szükséges.

cérna

2. Nem elemszerepű előfordulás:

Ehhez nagyon vékony cérna szükséges.

cérna

Magukat a morfokat kivéve az összes többi egység önmagánál kisebb egységekből épül fel.

Azokat a kisebb egységeket, amelyekből egy-egy nagyobb egység felépül (összetevődik),

|| a nagyobb egység összetevőinek nevezzük.

Összetevők csak olyan egységek lehetnek, amelyek az adott egységben elemszerepűek.

A nagyobb egységek rendszerint több lépcsőben épülnek fel a bennük szereplő morfokból. A morfok (a legkisebb összetevők) egymással közvetlenül csak kisebb összetevőket alkotnak. A kisebb összetevők egymáshoz és újabb morfokhoz kapcsolódva egyre nagyobb összetevőkké egyesülnek. Ennek a lépcsősornak csak a legfelső fokán szerepelnek olyan összetevők, amelyek egymással már nem újabb összetevőt, hanem a vizsgált egység egészét alkotják.

| Bármely egységnek azokat az összetevőit, amelyek egymáshoz kapcsolódva már nem egy újabb összetevőt, hanem közvetlenül az adott egység egészét alkotják, közvetlen összetevőknek nevezzük.

Olyan esetekben, amikor valamelyik összetevő beleékelődik egy másik összetevő morfsorába, akkor ezt a második összetevőt megszakított összetevőnek nevezzük.

Például:

János
↓
A konyhában olvas.

Közvetlen összetevői: 1. János
2. a konyhában olvas
(megszakított összetevő)

Ha a megszakított összetevő egymástól elszakadt darabjai áthelyezhetők egymás mellé, akkor az így létrejött új egység mindig egyenértékű és azonos je-

lentésű az eredeti egységgel, a kérdéses összetevőt pedig megszakítás nélkül tartalmazza:

(János)(a konyhában olvas.)

Az összetevő és közvetlen összetevő pontos meghatározását csak a következő leckében fogjuk megismerni. Amit eddig elmondtunk róluk, az inkább csak érzékelteti ezeket a fogalmakat, de pontosan nem határozza meg őket.

Ebben a leckében ezért az összetevőket még a nyelv-érzékünkre támaszkodva kíséreljük meg elkülöníteni egymástól. Az így kialakított laza fogalmakra támaszkodva a következő leckében ki fogjuk dolgozni az összetevők megállapításának szigorúbb módszereit is.

I.

1. Írd ki a következő egységek összetevőit:

három magas ra nő tt mars lak ó

meg főz i a vacsorá t és sétá l egy

kicsi t

2. Az alábbi egységek többféleképpen bonthatók két kisebb egység összegére

- 1) nagy on meredek lejt ő
- 2) ér etlen cseresznyé t áru l
- 3) por os szőnyeg ek en has al unk

Mindegyiknek megadjuk két ilyen felbontását:

- a) nagyon + meredek lejtő
éretlen + cseresznyét árul
poros + szőnyegeken hasalunk
- b) nagyon meredek + lejtő
éretlen cseresznyét + árul
poros szőnyegeken hasal + unk

Véleményed szerint az a) vagy a b) oszlopban bontottuk összetevőkre az egységeket? Segítségül emlékeztetünk arra, hogy összetevő csak elemszerepben előforduló morfsor lehet.

3. Próbáld meg elmondani saját szavaiddal, hogy hogyan építhető fel lépésenként az alábbi mondat az öt alkotó egységekből.

✓ A három fekete macska a sötét udvaron sétál.

4. Mik a közvetlen és mik a közvetett összetevők az alábbi egységekben?

három pogácsa

három finom pogácsa

Péter t néz i

a két szer sül t nagy ot ropp an

5. Döntsd el, hogy helyesen bontottuk-e közvetlen összetevőkre a következő egységeket:

sárgára festett + padokon ülő + szakállas fér-
fiak

kellemetlen ízű + de + nagyon egészséges

töröm a + diót a fejedén

6. A sok morfot rendszeresen helyettesíthetik például a száznál több, nagyon sok stb. blokkok. A szék morfot rendszeresen helyettesíthetjük olyan blokkokkal, mint például: kerek szék, barna szék, szék és asztal stb. Végezz el minél több ilyen behelyettesítést a sok szék minikapcsolatba.

Mik lesznek a kapott egységek közvetlen összetevői?

7. A közvetlen összetevő meghatározása alapján dönts el, hogy az a) vagy a b) megoldás adja meg helyesen az alábbi mondat közvetlen összetevőit!

Segítség nélkül Péter már járni sem tud.

a) segítség nélkül + Péter + már járni sem tud

b) segítség nélkül már járni sem tud + Péter

8. Az alábbiakban ugyanazt az egységet bontottuk fel többféle módon -- de egyik esetben sem a közvetlen összetevőire. Állapítsd meg mindegyik felbontásról, hogy miért nem tarthatjuk az elkülönített részeket az egység közvetlen összetevőinek.

a) ánizsos és + mentolos rágógumit rág

b) ánizsos és mentolos + rágógumit rág

c) ánizsos + és + mentolos + rágógumit rág

d) ánizsos és mentolos + rágógumit + rág

Állapítsd meg, mik a fenti morfértékű egység közvetlen összetevői!

IX.

A MONDATOK KÖZVETLEN ÖSSZETEVŐS SZERKEZETE

Megismerkedtünk az összetevő fogalmával. Tudjuk, hogy azokat az egységeket nevezzük így, amelyek ténylegesen részt vesznek egy-egy nagyobb egység felépítésében, s azon belül egy-egy morf, panel vagy mondat szerepét töltik be. Nincs azonban megbízható módszerünk az összetevők megállapítására és azzal sem foglalkoztunk, hogy az egyes összetevők hogyan viszonyulnak egymáshoz a mondat egészén belül, miféle szerkezeteket alkotnak. Most ezekről a kérdésekről lesz szó.

Az összetevők megállapításában lényeges szerepet játszik az egyenértékűség, hiszen összetevő csak morffal, panellel vagy mondattal egyenértékű morfsor lehet. Eddig csak a kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthető egységekről állapítottuk meg, hogy egyenértékűek egymással. Az egyenértékűség azonban más esetekben is kimutatható.

1. Figyeld meg a párba állított morfsorok disztribúcióját és felépítését:

Edé t - (Péter legjobb barátjá)t

megy ek- (egy könyvet visz)ek

hajó k - (rakétakilövő)k

varr ás - (átalakít)ás

fél tek - (a könyvet Péterhez viszi)tek

- a) Mindegyik párnál vizsgálj meg, hogy kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthetik-e egymást az első tagban aláhúzott és a másodikban zárójelbe tett morfsorok? Mi ennek az oka?

- b) Mit mondhatsz a párok tagjainak a disztribúciójáról?

- c) Hogyan bizonyíthatod be, hogy a párok tagjai közös morffal rendelkeznek?

- d) Milyen következtetést vonhatsz le b) és c) összegezéséből az aláhúzott illetve zárójelbe tett morfsorokról?

- e) Fogalmazd meg általános formában, hogy a kölcsönös és rendszeres helyettesíthetőségen kívül még milyen esetben beszélhetünk két morfsor egyenértékűségéről.

A továbbiakban az egyszerűbb esetektől a bonyolultabbak felé haladva vizsgáljuk meg, hogy mik jellemzik a különböző egységek összetevőit. Megfigyeléseink eredményei alapján azután megkísérelhetjük, hogy megbízható módszert állítsunk fel bármely egység összetevőinek a megállapítására.

2. Vannak-e összetevőik az egyes morfoknak? Miért?

3. Megadunk néhány egyszerűbb egységet:

A. barna szék
kék és zöld
nadrág os
buta ság
kék ít

B. szék et
- úsz ik
zsiráf ok
vet ünk

C. ez szék
Péter ül.
Jenő beteg.

- a) Mi a közös a fenti egységek szerkezetében és mi a különbség a három csoport között?

- b) Mik az összetevők és ezek közül melyek a közvetlen összetevők?

- c) Helyettesítsd az egyes morfokat egyenértékű morfsorokkal! A kapott egységeket ismét írd az eredetiek mellé. Tedd kerek zárójelek közé azokat a részeket, amelyek az eredeti egység morfjainak, szögletes zárójelek közé azokat, amelyek a közvetlen összetevőinek felelnek meg!

- d) A kapott egységekben a kerek vagy a szögletes zárójelek tartalmazzák a közvetlen összetevőket? Miért?

5. a) Mi volt közös az összes eddig megadott egységben?

b) Hogyan állapíthattátok meg ezeknek a közvetlen összetevőit?

c) Mi a közös tulajdonságuk az összes átalatok létrehozott nagyobb egység közvetlen összetevőinek?

d) Hogyan lehetne a c)-ben megállapított összefüggést felhasználni a bonyolultabb egységek közvetlen összetevőinek a megállapítására?

6. Állapítsátok meg a javasolt módszert használva az alábbi mondat közvetlen összetevőit. Ezután bont-

sátok közvetlen összetevőire ezeket az egységeket is. Folytassátok az eljárást egészen addig, amíg el nem juttok az egyes morfokig!

A nap os csibé k egy nagy on kövér

gilisztá t rán g at nak.

A mondatok (és minden más nyelvi egységünk) felépítését a következőképpen ismerhetjük meg:

Első lépésként elkülönítjük a legnagyobb alkotórészeket: az adott egység közvetlen összetevőit. A következő lépésben a közvetlen összetevőket bontjuk fel hasonló módon, a saját közvetlen összetevőikre. Az így kapott egységeket szintén közvetlen összetevőikre bontjuk. Az eljárást egészen addig folytatjuk, ameddig lehet - vagyis amíg el nem jutunk a felbonthatatlan egységekig, a morfokig.

Az ilyen lépcsőzetes lebontásnak több előnye is van:

1. Az elemzéshez mindössze egyetlen műveletre van szükség: a közvetlen összetevők elkülönítésére. Maga az elemzés nem más mint ennek a műveletnek az ismételt elvégzése az egyre kisebb összetevőkön.

2. Biztosítékot jelent arra, hogy egyetlen összetevő sem marad észrevétlen: a legnagyobbaktól csak úgy juthatunk el a legkisebbekig, ha az összes közül is áthaladunk.

3. Magukon az összetevőkön kívül így az is feltárul, hogy az összetevők milyen szerkezetbe rendeződnek: melyik melyikhez kapcsolódik, hogyan épülnek egymásra, milyen szerepet játszanak az egység egészében. Azaz: nem pusztán az összetevőket, hanem az egység összetevős szerkezetét is megismerjük.

A közvetlen összetevők megállapításának első és egyben legfontosabb lépése a valódi darabolás művelete.

A morfok kivételével (amelyeknek nincsenek összetevőik) minden egység önmagánál kisebb egységek sorozatára bontható. Az ilyen felbontásokat az egység

darabolásainak nevezzük.

Valódi darabolásnak azt a darabolást nevezzük, amelyben a darabok rendre megfeleltethetők egy, az elemzendővel egyenértékű minimális egység legnagyobb elemeinek.

A minimális egységek valódi darabjai ennek megfelelően a bennük szereplő legnagyobb elemek -- vagyis azok az elemek, amelyeket az egység egyetlen más eleme sem foglal magába.

Pl.: (Péter t) (és) (Pál t);

(Ez ek rossz ak)(de)(az ok jár nak.)

A bővített egységek darabolásairól a következőképpen dönthetjük el, hogy valódiak-e:

1. A darabok mindegyikét egyenértékű elemmel helyettesítjük. Például:

a) darabolás

(nagy on)(szél es ut ak on) → (nagy on)(utakon)

b) darabolás

(nagy on szél es)(ut ak on) → (szép)(utakon)

c) darabolás

(nagy on szél es ut)(ak)(on) → (ut)(ak)(on)

d) darabolás

(nagyon széles ut ak)(on) → (ut ak)(on)

2. ellenőrizzük, hogy így az eredetivel egyenértékű egységet kaptunk-e (példánkban ennek alapján kiesik az a) darabolás)

3. ellenőrizzük, hogy a kapott egyenértékű egység minimális-e, azaz nincs-e benne blokk (kiesik a b) darabolás is, mert a kapott egység a szép út blokkot tartalmazza)

4. ellenőrizzük, hogy az eredeti egység darabjai a minimális egység legnagyobb elemeinek felel-

nek-e meg. (Kiesik a c) darabolás is, mert az ut és ak nem tartozik az utakon legnagyobb elemei közé, hiszen az utak elem mindkettőt tartalmazza.)

A darabolások közül csak az (példánkban a d)) valódi darabolás, amelyre a fenti feltételek mindegyike teljesül.

Két valódi darab esetén a valódi darabok mindig az egység közvetlen összetevőinek felelnek meg. Három vagy több valódi darab esetén a valódi darabok nem feltétlenül azonosak a közvetlen összetevőkkel. Ilyen esetekben ugyanis előfordulhat, hogy az egység megszakított összetevőt tartalmaz, és a nem szomszédos valódi darabok ennek az összetevőnek az egymástól elszakított részei, pl.:

(Péternek)(Pál)(segít)

Három vagy több valódi darab esetén ezért mindig ellenőrizni kell, hogy megszakított közvetlen összetevőkkel van-e dolgunk.

Ezt úgy dönthetjük el, hogy a valódi darabokat megpróbáljuk más sorrendbe rakni. Ha így kialakítható olyan mondat, amelynek jelentése - bizonyos hangsúlyozási különbségektől eltekintve - azonos az eredetiével, valódi darabjai pedig az eredeti mondat egymás mellé került valódi darabjaiból állnak össze,

Pl.: (Pál)(Péternek segít.)

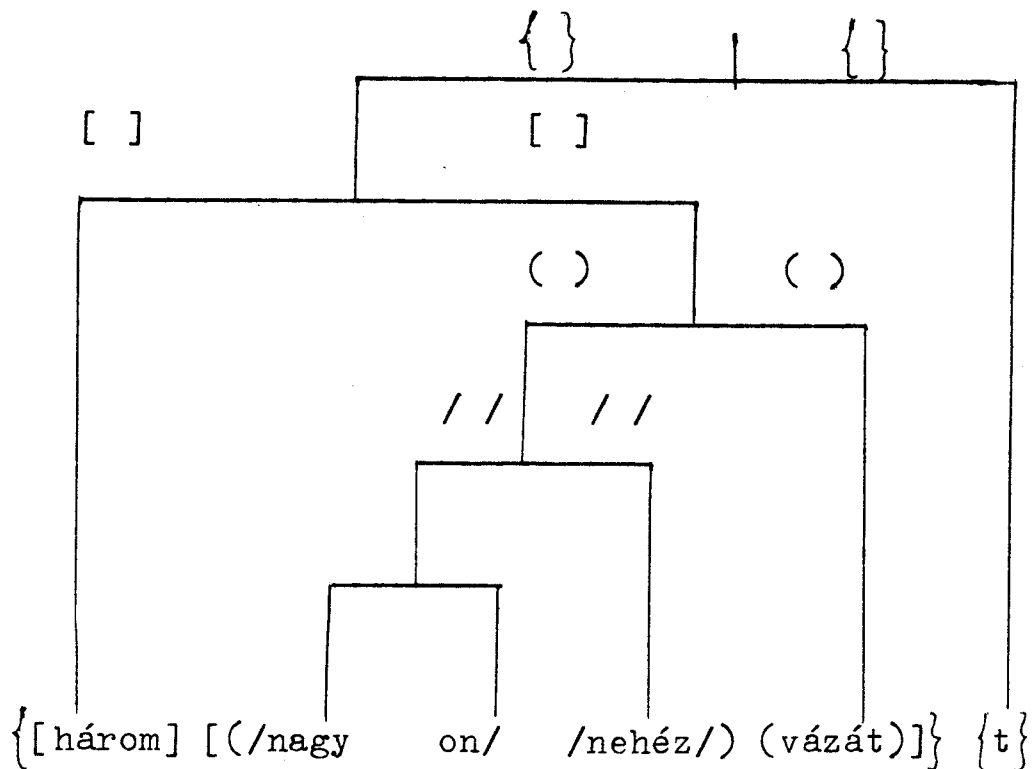
akkor ezek a darabok az eredeti mondatban is ugyanannak a közvetlen összetevőnek a részei voltak.

A Péternek Pál segít mondat három valódi darabja közül a két szélső együttesen alkot egy közvetlen összetevőt. A mondat közvetlen összetevői tehát:

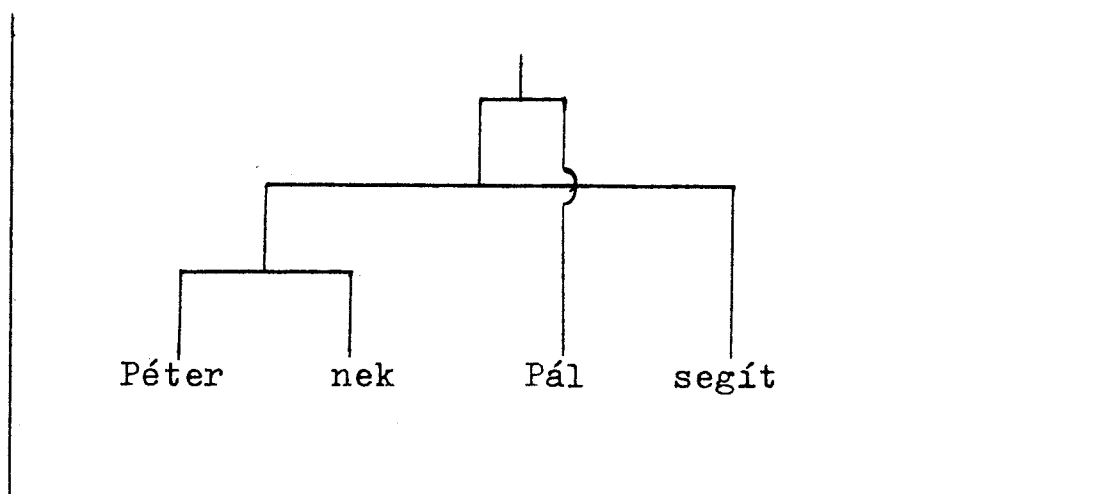
1. Pál
2. Péternek segít

Ha az eredeti valódi darabok ilyen módon nem vonhatók össze, akkor mindegyikük közvetlen összetevő.

A közvetlen összetevőket minden lépésben zárójelekkel különítjük el egymástól. A sorozatos zárójelezés azonban egy idő után áttekinthetetlenné válik, ezért az egységek közvetlen összetevős szerkezetét ágrajzzal ábrázoljuk: egy közös ágból kiindulva minden közvetlen összetevő felé elindítunk egy-egy elágazást, majd ezeket tovább ágaztatjuk a saját közvetlen összetevőik felé - mindaddig, amíg az elágazások mindegyike már egyetlen morfnek felel meg:

Megszakított összetevők esetén az ágrajzban kereszteződő vonalakat kapunk:

FELADATOK

1. Az alábbi szókapcsolatok megadott darabolásai közül melyik a valódi? Miért?

- A) a) (könyv et)(olvas nak)
b) (könyv et olvas)(nak)
- B) a) (a)(szeplő s kis lány ról)
b) (a szeplő s)(kis lány ról)
c) (a szeplő s kis lány) (ról)

2. Bizonyítsd be, hogy a két egészen kicsi elefánt egységet nem lehet így feldarabolni:

(két egészen) (kicsi elefánt)

Mik ennek az egységnek a lehetséges darabolásai és melyik a valódi darabolása? Melyikből hány van?

3. Bizonyítsd be, hogy az alábbi felbontások közül csak az 1., 2., 4. és 5. tekinthető darabolásnak és ezek közül is csak a 4. tekinthető valódi darabolásnak.

1. (egy) (nagy) (on) (jó) (könyv) (et) (olvas) (ok)
2. (egy nagy) (on jó) (könyv) (et olvas ok)
3. (egy nagy on jó) (könyv et olvas) (ok)
4. (egy nagy on jó könyv et olvas) (ok)
5. (egy nagy on jó könyv et) (olvas ok)

4. Döntsd el, hogy az alábbi darabolások közül melyik valódi darabolás. Minden esetben indokold meg, hogy a darabolás miért valódi vagy miért nem az!

1. (a) (Keravill) (pultja) (alatt) (lévő) (eldugott)

(hiánycikkek)

2. (a Keravill pultja alatt lévő) (eldugott hiány-

cikkek)

3. (a Keravill pult) (ja alatt lévő) (eldugott

hiánycikkek)

4. (a) (Keravill pultja alatt) (lévő eldugott

hiánycikkek)

5. (a Keravill pultja alatt lévő eldugott hiány)

(cikkek)

6. (a) (Keravill pultja alatt lévő eldugott hiány-

cikkek)

5. Mik a közvetlen összetevők a következő egységeknek?

ren d í t het etlen ül harc ol va
viz es ruhá t ter eget ő
olvas hat ő an ír ott
minden lámpá t be kaps ol ok
busz meg áll ő
kör zet i meg bír ott

6. Készítsd el a következő egységek ágrajzát

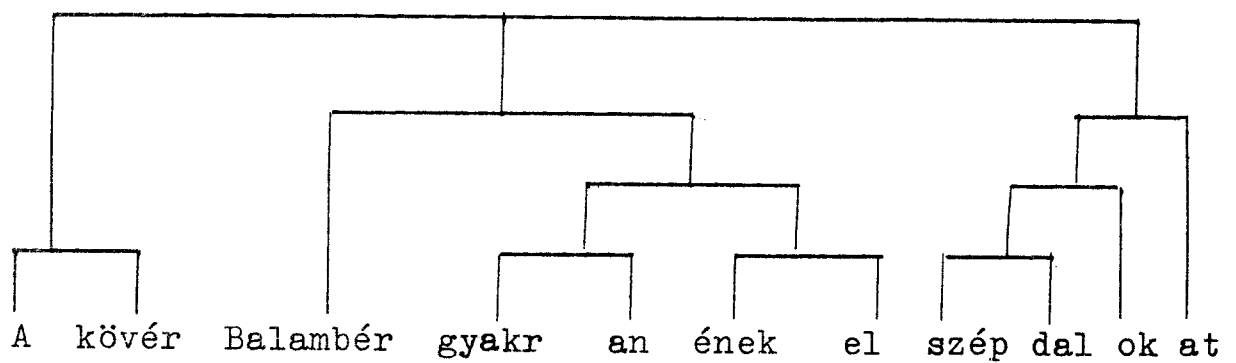
a kis pir os krampusz

egy szél es fa és egy kis ház

Piri a tévé t néz i.

A gepárd ok hi het etlen ül gyors an fut nak.

7. Helyes-e a következő ágrajz? Miért?

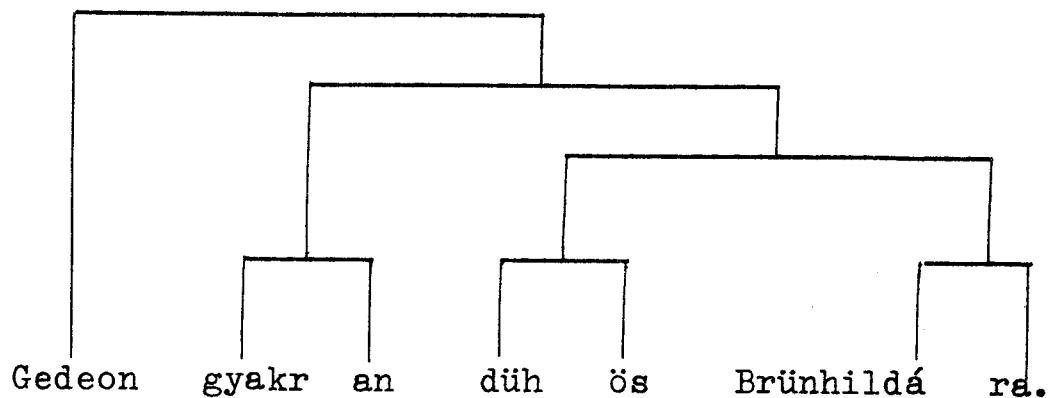
8. Írd fel az alábbi mondatok ágrajzát! (Füzetben.)

Jeromos fest i fehér re a fal at.

Jeromos a fal at fest i fehér re.

Jeromos fehér re fest i a fal at.

9. Az alábbi mondatnak milyen szórendi változatai fog-
nak megszakított összetevőket tartalmazni?

10. A behelyettesítéssel módszer segítségével csinálj
ágrajzot az alábbi mondatokhoz: (Füzetben.)

a nagy kutya el lop t a a csont ot a
kis eb től

Kós Mici szeret ne lát hatatlan ná
vál ni

Gedeon el kér t e a csavar húz ó t a
ház mester től

11. Írd fel az alábbi szavak közvetlen összetevős ágrajzát: (Füzetben.)

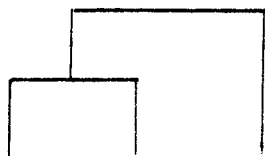
meg tud hat juk; akad ék os kod ná tok;
ki fundál hat ó; át tan ul mány oz hat
já tok; kelep el j enek; járom szor os
an; el ker ül t ük; for g ol ód ik;
fi a i é i.

12. Írd fel a következő orosz szavak közvetlen összetevős ágrajzát: (Használd a orosz szótárakat a megoldáshoz.)

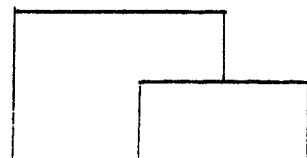
1. про чита вш его
2. уч ит ель ниц у
3. про чита нн ая
4. не за вис им ось
5. про долж ит ель н ые
6. много цвет н ый

13. Írj 2-2 olyan egységet az ágrajzok végpontjaihoz, amelyek megfelelnek az alábbi közvetlen összetevős ágrajzoknak!

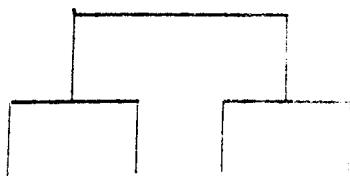
a)

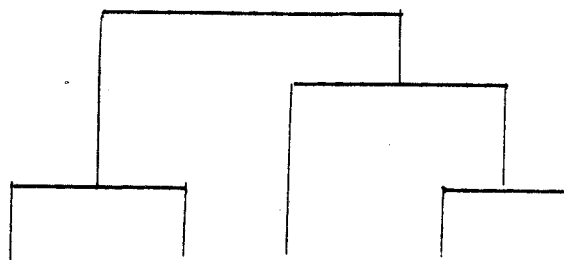
b)

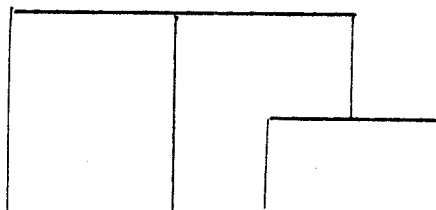
c)

a)

e)

Ird föl mindegyiknek a zárójeles ábrázolását is!

14. Ábrázold ágrajzzal egy futballcsapatnak a következő két különböző felállását (a kapusról se feledkezz meg!)

- 136 -

1. 4 - 2 - 4

2. 4 - 3 - 3

Mik a hasonlóságok és különbségek az így kapott ágrajzok, valamint a nyelvi egységek szerkezetét ábrázoló ágrajzok között?

15. Ugyanazt jelenti-e

a falon függő sárga polc mint a
sárga falon függő polc?

a faluba vezető két út mint a
két faluba vezető út?

az iskola melletti emeletes ház mint
az emeletes iskola melletti ház?

Válaszodat indokold meg az ágrajzok alapján!

Indokolható-e ugyanez a zárójelekkel ábrázolt szerkezet alapján is?

16. Zárójeleld minél többféleképpen a következő számokból és műveleti jelekből álló sort:

$12 + 6 \times 7 - 2 : 3 + 21 \times 2 - 10$

Három egymástól különbözőképpen zárójelezett sorozatnak csináld meg a közvetlen összetevős ágrajzát!

17. Rajzold fel a bekeretezett egység közvetlen összetevős ágrajzát!

A fekete toll és a vastag toll az asztalon van.

A vastag fekete toll az asztalon van.

A vastag és fekete toll az asztalon van.

- 142 -

Ugyanazt jelenti-e a három mondat? Miért?

18. Ábrázold a következő mondatok ágrajzát! Miből adódik a szavak homonímiája? Hogyan viselkednek a homoním szavak az elemzésben?

A nihilista minden elvet elvet.

Büntette büntette a gyilkost.

19. Készítsétek el az alábbi azonos jelentésű francia és magyar szavak ágrajzos morfszerkezetét: (Füzetben.)

inabordable	megközelíthetetlen
injustifiable	igazolhatatlan
inmangeable	ehetetlen
insupportable	elviselhetetlen

Segítségül megadjuk az összes olyan szót, amelyet figyelembe kell vened a helyettesítésnél:
aborder = megközelíteni, justifier = igazolni,
manger = enni, supporter = elviselni; abordable =
= megközelíthető, justifiable = igazolható,
mangeable = ehető, supportable = elviselhető,
indécent = illetlen, indiscret = tapintatlan.

20. Ábrázold ágrajzzal a következő szavak morfszerkezetét; megoldásodat indokold is meg:

vöröshajú, nagyhasú, kékszemű

21. Írj ágrajzot a következő (két homoním részből álló) mondathoz:

Egy kis pesti vendéglőbe egy kispesti vendég lő be.

22. Vajon az alábbi mondatokban minden szó összetevője-e valamelyik szinten annak a mondatnak, amelyben szerepel?

Peti fél a gonosz varázslótól.

Az egyiptomi istennőkről beszéltem.

23. Meghatározza-e az elválasztást a morfszerkezet?
Ha nem, miért nem, és akkor mi dönti el? Válaszd el a következő szavakat:

korcsolya, megfeddhetetlen, higgye, loccsan,
oldjon, lajstrom, borért, házi, felölel, ki-
logramm, edénygyártás, parkőr, rendet.

24. Melyik megoldást fogadnád el az alábbi összetétel-
-párok közül, és miért? Csinálj ágrajzokat! (Fü-
zetben.)

elektronikus számítógépkezelő
elektronikusszámítógép-kezelő

pasztőrözetlen tejjegy
pasztőrözetlentej-jegy

szerecsendió árus
szerecsen dióárus

Az ilyen típusú egybe- és különírást a magyarban
egy úgynevezett „mozgószabály” irányítja. Ez a
szabály semlegesítheti a szótagok száma szerint
korlátozó szabályt. A feladatban szereplő hibák-
hoz hasonló típusúak nagyon gyakoriak, és nem-
ritkán látni mulatságos feliratokat. Próbálj
ilyeneket gyűjteni!

25. Mi a valódi darabolásuk és az ágrajzuk a következő egységeknek? (Füzetben.)

enek- és zenetanulás
Szék- és Kárpitosipari KTSZ
Magyarország hegy- és vízrajza

26. A következő feladatot az angolul tanulóknak szántuk: hányféleképpen ágrajzolhatók a következő kifejezések? (Füzetben.)

the King of England's people University of Texas
Press
a friend of Mary's sister Manager of Academy
Press

27. Készítsd el az a) pontban megadott kifejezések ágrajzát, és dönts el, hogy melyik típusú ágrajzhoz hasonlít; a 25. feladatéhoz vagy a b) csoportéhoz? Miért? (Füzetben.)

- a) konferencia és kongresszus előkészítés
termék és nyersanyag szállítás
b) konferencia és kerekasztal összejövetel
kereskedelem és nyersanyag szállítás

28. Mivel fejeznéd be az alábbi szerkezeteket? Válaszodat írd a kipontozott részbe:

az én és a te hibá...
a te és az én hibá...
a te és az én közös megoldá...
saját és környezetünk érdek...ben

29. A következő francia hangsort kétféleképpen lehet értelmezni, s ennek megfelelően kétféle tagolása is van: virzsiniemetropol.

Virginie (ejtsd: Virzsini)	= Virginia
aime (em)	= szeret
etre (etr)	= lenni
au pole (o pol)	= a sarkvidéken
aimait (eme)	= szerette
trop (tro)	= túlságosan
Paule (pol)	= Paulát

Ird fel a kétféle tagoláshoz tartozó ágrajzokat!
(Füzetben.)

30. Miből adódik a következő orosz kifejezés kétértelműsége?

преполователи истории Венгрии

31. Az alábbi mondatok közül melyik tartalmaz megszakított összetevőt?

János akarja összetörni a vázát.

A vázát János akarja összetörni.

János a vázát akarja összetörni.

A vázát János összetörni akarja.

X.

SZERKEZETI HOMONIMIA

I.

1. Hányféleképpen értelmezhetjük a következő mondatot?
Mik a különböző jelentések?

A szobában SZÉPEN FARAGOTT KERÉK SZÉKEK ÉS
ASZTALOK vannak.

Mi lehet a mondat homonimiájának az oka? Homonimák
a benne levő morfok?

Hány valódi darabolása van a mondatban a nagybe-
tűs hosszú panelértékű egységnek? Hogyan függnek
össze a valódi darabolások a mondat különböző je-
lentéseivel?

- _____
- _____
- _____
- _____
2. Ábrázoljátok közvetlen összetevőkkel a fenti példa

különböző jelentéseinek megfelelő szerkezeteket!

A homonimiának azt a fajtaját, amikor ugyanazokból a morfokból felépülő különböző szerkezetek között találunk azonos alakúságot, szerkezeti homonimiának nevezzük. Magukat az azonos alakú szerkezeteket homonim szerkezeteknek nevezzük.

A morfsoroknak mindazokat a többértelműségeit, amelyek nem magyarázhatók valamely morf homonimiájával, szerkezeti különbségek okozzák. A szerkezeti különbségek egy részét ki tudjuk mutatni a közvetlen összetevős elemzés segítségével is, más részüket azonban nem. A szerkezeteknek azokkal a tulajdonságaival, amelyeket a közvetlen összetevős elemzés nem mutat ki, később fogunk foglalkozni.

II. FELADATOK

1. Az alábbi egységeknek végezd el minden lehetséges valódi darabolását! Mindegyik valódi darabolás esetében helyettesítsd egy-egy elemmel a közvetlen összetevőket, és írd le az így kapott

minimális egységeket is!

tizenkét mázsás disznó

hangosan bégető birkák és juhászok

2. Hány különböző szerkezetük van a következő egységeknek? Írd le mindegyikük jelentését, s rajzold fel mindegyik szerkezet közvetlen összetevős ágrajzát!

néhány barna asztal és szék

sokat úszott és tanult az egyetemen

3. A bennük szereplő homonim egységek ágrajzainak segítségével magyarázd meg, miért kelthetnek humoros hatást az alábbi mondatok!

Visitózó apróságok és anyukák nyüzsögtek a téren.

A zöldellő fák és kisgyerekek látványa mindig föl-
derít.

A porondra vérszomjas oroszlánok és idomítók jöttek
be.

Milyen változtatással tehetnéd egyértelműekké a mondatokat?

4. Milyen furcsaságokra bukkanasz, ha elkészíted a következő „apróhírdetések” szövegének közvetlen összetevős szerkezetét?

Használt bútort és naposcsibét veszek.

Puha, epedás kanapé és pulikutya eladó.

Hogyan kellene megfogalmazni ezeket a hirdetéseket, hogy a humoros hatást elkerüljük?

5. Ábrázold zárójelekkel vagy ágrajzzal a következő kifejezés lehetséges közvetlen összetevős szerkezeit! Mi a homonimia oka?

Fogadták a parlamentben pingpongozó szakosztályunk tagjait.

Gyárts még hasonló példákat!

6. Az alábbi egységek mindegyike homonim. Állapítsd meg mindegyikről, hogy a többértelműséget egy-egy morf homonimiája okozza-e, vagy a szerkezet kettőssége. Az előbbieknél írd ki a homonim morfolk jelentéseit, az utóbbiaknál rajzold fel zárójelezéssel a közvetlen összetevős szerkezeteket!

zöld hullám hátán

sok egyforma nyár

Elemér és Tihamér apja

tizenkét literes üveg

két nagy falat

magas Déva vára

7. Az ágrajzok felrajzolásával állapítsd meg, hogy van-e különbség az alábbi homonim szókapcsolatok jelentései között!

nálam idősebb fivérem és nővérem gyerekei

nálam idősebb nővérem és fivérem gyerekei

8. Hány jelentése van az alábbi, többszörösen homonim egységnek? Hány közvetlen összetevős szerkezete van? Hogyan magyarázhatók a különböző jelentések?

fekete követek és fogatok

9. Gyakran hallhatunk az alábbiakhoz hasonló kifejezéseket két különböző jelentésben használni:

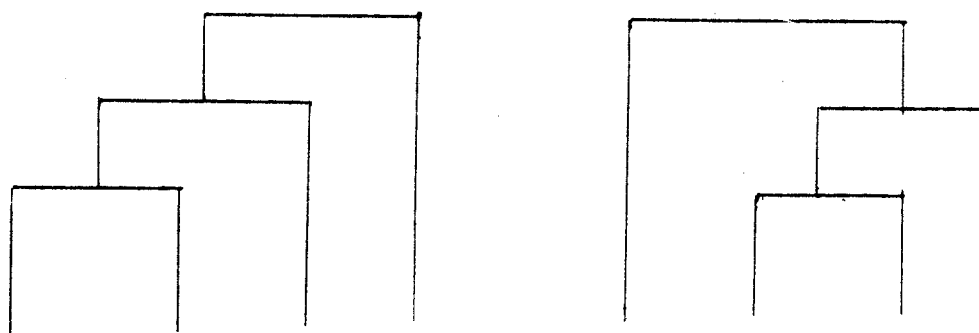
a két padon ülő fiú

a sok süteményt habzsoló kisgyerek

a néhány háztetőn kóborló macska

Mik azok a jelentések, amelyekben ezek az egységek használatosak? Rajzold meg az egyes jelentésekhez tartozó ágrajzokat! Hogyan fejeznéd ki ezeket a jelentéseket egyértelműen?

10. Gyárts olyan homonim egységeket, amelynek szerkezetei az alábbi ágrajzoknak felelnek meg!

11. Írd föl azt a homonim kifejezést, amelynek jelentései a következők:

1. bokrok ágai és terebélyes fák ágai
2. bokrok ágai és terebélyes fák
3. terebélyes fák ágai és terebélyes bokrok ágai

Rajzold meg a kifejezés fenti jelentéseinek megfelelő ágrajzokat!

12. Valamelyik elem homonimiája vagy szerkezeti okok okozhatják-e a bekeretezett egység többértelműségét?

János szobra senkinek sem tetszett.

13. Vizsgáld meg a következő panelértékű egységet:

Berci és Marci fekete kutyái és macskái

Hány különböző jelentése van? Hány valódi darabolása van? Minden különböző jelentést kimutat-e a közvetlen összetevőkre való bontás?

14. Hány szerkezetük és hány jelentésük van az alábbi mondatoknak? (Füzetben.)

A völgyben kószáló zebrák legelnek.

A hegy tetejéről vágatató lovakról beszélgető
férfiak integettek.

Tartalomjegyzék

I.	A nyelvtani kutatások célja és lépései	1
II.	Hangsor - morfsor	4
III.	A behelyettesítés művelete	20
IV.	A morfok elkülönítése I.: Töréspontok	31
V.	A morfsorok egyenértékűsége	49
VI.	A morfok elkülönítése II.	62
VII.	A nyelvi egységek csoportjai	87
VIII.	Az összetevő fogalma	107
IX.	A mondatok közvetlen összetevős szerkezete	118
X.	Szerkezeti homonímia	149